

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

НЄМЦЕВА Аліна Олексіївна

УДК 347.513

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата наук

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, професор
Клименко Оксана Михайлівна

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ.....	13
1.1. Поняття, зміст та науково-методологічна основа теорії відповідальності без вини у цивільному праві.....	13
1.2. Генеза теорії цивільно-правової відповідальності без вини.....	26
1.3. Правова сутність цивільно-правової відповідальності без вини...	42
Висновки до Розділу 1.....	64
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ОСНОВИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	68
2.1. Джерела правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини у праві України.....	68
2.2. Загальна характеристика та класифікація відповідальності без вини у цивільному праві України.....	80
2.3. Підстави звільнення від відповідальності без вини у цивільному праві України.....	98
Висновки до Розділу 2.....	107
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ В ОКРЕМИХ ВИПАДКАХ.....	111
3.1. Відповідальність незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки.....	111
3.2. Відповідальність держави за шкоду, заподіяну її органами.....	139
3.3. Відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг).....	145
3.4. Відповідальність без вини, що впливає з інших спеціальних деліктів.....	153
Висновки до Розділу 3.....	170
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	180

ВСТУП

Актуальність теми. Системні процеси правової модернізації України, утвердження нових підходів забезпечення правопорядку в усіх сферах суспільного життя, у тому числі у сфері цивільних правовідносин, актуалізують питання цивільно-правової відповідальності. У контексті сучасних тенденцій ускладнення цивільних правовідносин та відповідного розвитку інституту цивільно-правової відповідальності особливої уваги науковців потребує проблематика цивільно-правової відповідальності без вини.

До теоретичних проблем, що не одержали однозначного висвітлення в сучасній цивілістиці та потребують комплексного дослідження, слід віднести, зокрема, питання: природи та сутності цивільно-правової відповідальності без вини; систематизації деліктних зобов'язань та спеціальних деліктів, з якими пов'язують виникнення такого виду відповідальності; змісту та характеру засобів впливу на суб'єкта цивільно-правової відповідальності без вини; оцінки ефективності та адекватності таких засобів з точки зору забезпечення стабільності цивільних правовідносин та правового статусу їх суб'єктів, у тому числі з позицій додержання принципів справедливості та пропорційності. Для сучасної доктрини цивільного права відкритим також залишається надання кваліфікованого визначення поняття цивільно-правової відповідальності без вини, що має значення і для законодавчого регулювання цих питань.

Найбільшій увазі інституту цивільно-правової відповідальності без вини було приділено вченими та дослідниками юридичної науки радянських часів. Тому теоретичну основу дослідження склали праці таких відомих вітчизняних і зарубіжних учених-цивілістів: М.М. Агаркова, К. Адлера, Б.С. Антімонова, Ю.Г. Басіна, Г.М. Белякової, Д.В. Бобрової, С.М. Братуся, В. Варкалло, О.В. Дмитрієвої, О.С. Іоффе, І.С. Канзафарової, О.О. Красавчикова, О.Е. Лейста, М.С. Малєїна, Г.К. Матвєєва,

І.С. Ніжинської, В.А. Ойгензіхта, В.І. Серебровського, Й.О. Покровського, Б.І. Пугинського, І.С. Самощенко, А.О. Собчака, В.Т. Смірнова, В.О. Тархова, Н.В. Терещенко, К.А. Флейшиц, Р.Й. Халфіної, К. Цвайгерта, Г.Ф. Шершеневича, К.К. Яічкова, І. Яновицької, К.Б. Ярошенко.

В умовах незалежної України здебільшого досліджувалися окремі питання цивільно-правової відповідальності без вини. Зокрема, основні напрямки дисертаційних розробок стосувалися: зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої без вини (І.В. Бурлака); окремих різновидів деліктних зобов'язань, що виникають незалежно від вини: зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки (Г.Л. Пендяга, Н.В. Терещенко), зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої актами влади (О.О. Боярський, О.В. Жила, О.О. Лов'як, М.М. Хоменко та ін.), зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт, послуг (Г.В. Колісникова, Н.В. Федорченко); підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди (О.В. Церковна) тощо.

Однак комплексних дисертаційних робіт, спрямованих на системне дослідження теоретичних основ цивільно-правової відповідальності без вини, в Україні не проводилося. При цьому найбільш дискусійними залишаються питання стосовно справедливості, ефективності та конституційності такого виду відповідальності, що вказує на необхідність всебічної наукової розробки цієї проблематики.

Наведене зумовлює необхідність дослідити існуючі в науці цивільного права теоретичні підходи, концепції та погляди щодо розуміння природи, сутності, змісту, кваліфікуючих ознак цивільно-правової відповідальності без вини, підстав та умов її застосування, на базі чого виробити узагальнені теоретичні основи розуміння цієї правової категорії, що відповідає сучасним тенденціям розвитку цивільних правовідносин та цивільного права України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт Інституту законодавства Верховної Ради України в рамках теми наукового дослідження

«Стратегія розвитку законодавства України» (державний реєстраційний № 0103U007975).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є комплексний аналіз теоретичних основ цивільно-правової відповідальності без вини в цивільному праві, проблем обґрунтування її правової природи, сутності, доцільності існування інституту цивільно-правової відповідальності без вини у цивільному праві України, особливостей та сучасних тенденцій його правового регулювання та розроблення наукових пропозицій до його вдосконалення.

Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі основні *завдання*:

- дослідити генезу та науково-методологічну основу теорії цивільно-правової відповідальності без вини у цивільному праві;
- з’ясувати правову природу та сутність цивільно-правової відповідальності без вини;
- проаналізувати та систематизувати джерела правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини у праві України;
- виявити кваліфікуючі ознаки цивільно-правової відповідальності без вини, дати загальну характеристику як правовому явищу в системі цивільного права України;
- сформулювати підходи до класифікації деліктних зобов’язань інституту відповідальності без вини у цивільному праві України;
- дослідити підстави й умови настання цивільно-правової відповідальності без вини;
- дати правовий аналіз підставам щодо звільнення від такого виду відповідальності;
- дослідити особливості цивільно-правової відповідальності без вини в окремих спеціальних деліктах:
- з’ясувати особливості правового регулювання відповідальності незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки;

- проаналізувати механізми відповідальності держави за шкоду, заподіяну її органами;
- дослідити проблемні аспекти відповідальності за шкоду, заподіяну недоліками товарів, робіт (послуг);
- виробити та сформулювати конкретні пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного законодавства України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з настанням цивільно-правової відповідальності без вини за заподіяну особі шкоду.

Предметом дослідження є наукові підходи, концепції та положення стосовно обґрунтування цивільно-правової відповідальності без вини, правові норми щодо регулювання такого виду відповідальності, а також судова практика їх застосування.

Методи дослідження. Для досягнення достовірних і об'єктивних результатів під час дослідження було використано загально-філософський (діалектичний), загальнонаукові (історичний, системно-структурний) і спеціальні (порівняльно-правовий, формально-догматичний, теоретико-прогностичний, правового системного аналізу, правового моделювання) методи. Так, діалектичний метод дозволив розглядати феномен зобов'язань із відшкодування шкоди, що виникають незалежно від вини, у розвитку і нерозривній єдності з категорією вини у деліктних правовідносинах (підрозділ 1.2). За допомогою історичного методу встановлено основні етапи становлення та розвитку інституту цивільно-правової відповідальності без вини (підрозділ 1.2). Системно-структурний метод застосовано для визначення місця зобов'язань із відшкодування шкоди без вини в системі деліктних зобов'язань, класифікації деліктних зобов'язань (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2). Порівняльно-правовий метод використано для дослідження різних деліктів у проекції визначення характерних для них особливостей щодо підстав та умов настання відповідальності без вини або звільнення від неї (підрозділи 1.3, 2.3, 3.1). Формально-догматичний метод дозволив

проаналізувати зміст норм вітчизняного законодавства (підрозділи 2.1, 3.2, 3.3, 3.4), а метод правового моделювання – розробити пропозиції щодо його вдосконалення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим у вітчизняній цивілістичній науці комплексним дослідженням теоретичних проблем щодо обґрунтування цивільно-правової відповідальності без вини, в якому здійснено узагальнення наукових підходів, концепцій, положень як теоретичних основ інституту цивільно-правової відповідальності без вини у цивільному праві України. За результатами дослідження одержано нові наукові положення, висновки та пропозиції, що виносяться на захист, а саме:

уперше:

– запропоновано авторське визначення поняття “цивільно-правова відповідальність без вини” як деліктного зобов'язання відповідальної особи з відшкодування потерпілому заподіяної йому випадкової шкоди, що ґрунтується на принципі об'єктивного ризику;

– запропоновано підхід до класифікації наукових концепцій щодо обґрунтування теорії відповідальності без вини за основними теоретичними проблемами, що підлягали вирішенню: а) теорії функціонального обґрунтування цивільно-правової відповідальності без вини; б) теорії щодо розуміння вини у складі цивільно-правової відповідальності без вини; в) теорії причинного зв'язку; г) теорії об'єктивних умов цивільно-правової відповідальності без вини;

– для характеристики системи спеціальних деліктів, які ґрунтуються на відповідальності без вини, запропоновано виходити з того, що вона заснована на моделі поєднання загального (генерального) делікту та спеціальних деліктів, а також на структуризації останніх за різними критеріями, а саме: а) загальними: суб'єктними (за суб'єктом заподіяння шкоди; за суб'єктом відповідальності); змістом завданої шкоди (матеріальної

та моральної); б) спеціальними: предметними – за змістом правовідносин, у рамках яких виникли деліктні зобов'язання;

– обґрунтовано, що деліктні (позадовірні) зобов'язання, які ґрунтуються на відповідальності без вини, у структурі деліктних правовідносин є основними та в умовах реальних правовідносин трансформуються з абсолютного негативного у суб'єктивне позитивне (деліктне) зобов'язання;

– відстоюється позиція про те, що цивільна (деліктна) відповідальність без вини може мати місце як у позадовірних відносинах, так і договірних: якщо позадовірне деліктне зобов'язання виникає між суб'єктами, що раніше не були пов'язані конкретними цивільними правовідносинами, то договірне деліктне зобов'язання такого виду виникає між контрагентами, між якими існують триваючі договірні правовідносини;

– запропоновано авторську класифікацію цивільно-правової відповідальності без вини за такими критеріями: а) за видами правовідносин: договірна та позадовірна; б) за суб'єктами правопорушення; в) за суб'єктами відповідальності; г) за видами деліктів; д) за об'єктом деліктного зобов'язання: майнове відшкодування (компенсація) та організаційно-правові заходи з відновлення порушеного цивільного права;

– пропонується до використання дефініція «поводження з об'єктом підвищеної небезпеки» як дія (діяльність, бездіяльність) щодо утримання, використання, експлуатації, вироблення, зберігання об'єкта підвищеної небезпеки та забезпечення контролю над ним, – на заміну терміна «діяльність» у значенні джерела підвищеної небезпеки;

удосконалено:

– визначення поняття «невідворотність» як ознаки непереборної сили – це зовнішня до діяльності (дій) сторін деліктного зобов'язання обставина, яка полягає в тому, що якби сторони, хоча б навіть і передбачили таку подію, але не могли попередити настання негативних її наслідків;

– класифікацію деліктних зобов'язань із заподіяння особі шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Запропоновано такі їх види: а) із заподіяння шкоди страхувальником (суб'єктом, зобов'язаним сплачувати внески за державним соціальним страхуванням); б) із заподіяння шкоди суб'єктом, який не є страхувальником; в) із заподіяння шкоди життю та здоров'ю особі, яка не досягла повноліття; г) з відшкодування витрат на поховання тощо; д) з відшкодування моральної шкоди;

– аргументацію на підтримку та розвиток запропонованої Г.Л. Пендягою концепції «відповідальності за ризик» для теоретичного обґрунтування деліктних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки (замість концепції «відповідальності без вини»);

набули подальшого розвитку:

– теоретичне обґрунтування щодо визначення підстав виникнення деліктного зобов'язання. Аргументовано, що для кваліфікації деліктного правопорушення як загальної підстави для встановлення деліктного зобов'язання необхідною є сукупність таких елементів складу правопорушення, як шкода, протиправність поведінки особи та причинно-наслідковий зв'язок між ними;

– теоретичні аргументи щодо обґрунтування вини як елемента складу деліктного правопорушення. Висунуто підхід, за яким вину запропоновано розглядати в контексті закріплених у цивільному законодавстві таких загальних засад як добросовісність та розумність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), а також основоположного для цивільного права принципу диспозитивності, що полягає у свободі волевиявлення особи до реалізації цивільних прав та виконання цивільних обов'язків. Такий підхід дає можливість кваліфікувати категорію вини через ознаки прояву особою-делінквентом належного волевиявлення, добросовісності та розумності щодо виконання як загального обов'язку не порушувати цивільних прав інших осіб, так і деліктного зобов'язання;

– аргументація про доцільність законодавчого врегулювання питань форс-мажору, що відповідає міжнародній практиці ділового обороту. Договірне застереження про форс-мажор, вироблене практикою ділового обороту, належить до правових звичаїв, що стосуються правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини. Встановлено, що поняття форс-мажору не одержало чіткого визначення в законодавстві України, однак практика правозастосування вказує на його легітимність, що потребує законодавчої визначеності;

– визначення особливостей відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: а) відповідальність виникає зі спеціального делікту; б) абсолютний характер відповідальності (за винятками, визначеними законом); в) відповідальність ґрунтується на ризику поводження з джерелами (об'єктами) підвищеної небезпеки (спеціальний (алеаторний) ризик); г) ризик поводження виникає з підстав титульного володіння та управління (поводження) джерелом підвищеної небезпеки; д) ризик зумовлений об'єктивною оцінкою ймовірності настання випадкової шкоди за межами належного виконання зобов'язаним суб'єктом функції контролю щодо такого об'єкта.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані:

а) у науково-дослідницькій роботі – для подальших досліджень теорії цивільно-правової відповідальності без вини, деліктних зобов'язань та інституту цивільно-правової відповідальності в цивільному праві України;

б) у правотворчій сфері – для формування рекомендацій щодо вдосконалення положень чинного законодавства з питань відшкодування особі шкоди, завданої без вини (незалежно від вини) її заподіювача. Необхідний теоретичний і методологічний рівень та практична значимість рекомендацій дисертації підтверджується оцінками Комісії Комітету Верховної Ради України з питань верховенства права та правосуддя в Акті

впровадження результатів дисертаційного дослідження Нємцевої А.О. від 24 липня 2014 року № 04-15/13-2099 (147186);

в) у *правозастосовній діяльності* – в сенсі рекомендацій для правильного застосування відповідних положень чинного законодавства, зокрема для подолання існуючих прогалин і колізій;

г) у *навчальному процесі* – при викладанні цивільно-правових дисциплін, підготовці підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій, зокрема, з дисципліни «Цивільне право України».

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та їх обґрунтування, рекомендації практичного характеру, що містяться у дисертації, обговорювалися на засіданні відділу проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України, а також були оприлюднені на дев'яти науково-практичних конференціях і круглих столах: «Правові реформи в Україні» (м. Київ, 6 жовтня 2011 р.), «Правовий захист людини та громадянина в Україні» (м. Київ, 24 листопада 2011 р.), «Сучасні тенденції удосконалення правоохоронної діяльності» (м. Київ, 13 липня 2012 р.), «Правові реформи в Україні: проблеми та перспективи» (м. Київ, 16 жовтня 2013 р.), «Проблемні питання стану дотримання захисту прав людини в Україні» (м. Київ, 5 грудня 2013 р.), «Актуальні проблеми розвитку правової системи України» (м. Київ, 26 березня 2014 р.), «Особливості та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні» (м. Київ, 15 квітня 2014 р.), «Конституційна реформа в Україні: загальнонаціональний проект єднання» (м. Київ, 25 червня 2014 р.), «Реформи законодавства в умовах євроінтеграції» (м. Київ, 30 жовтня 2014 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження відображено у шістнадцяти наукових публікаціях, серед них: шість статей – у наукових фахових виданнях України, одна стаття – у зарубіжному виданні, та дев'ять тез доповідей на конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять 10 підрозділів, висновків та списку використаних джерел (329 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 213 сторінок; обсяг основного тексту – 179 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

1.1. Поняття, зміст та науково-методологічна основа теорії відповідальності без вини у цивільному праві

Термін теорія має багато значень. Ним визначається і розгорнуте вчення; і система поглядів; і система мислення; і висловлювання, що містять різну інформацію, котрі можуть відрізнятися за змістом, формою та ступенем складності; і продукт абстрагуючої діяльності людського розуму тощо [268, с. 9].

У правознавстві в найбільш широкому розумінні теорією цивільно-правової відповідальності називають вчення про цивільно-правову відповідальність, під якою розуміють систему взаємопов'язаних і взаємоузгоджених понять, поглядів, висновків і суджень про цивільно-правову відповідальність як явище об'єктивної дійсності [96, с. 74 – 77], що є однією зі складових частин (елементів) вчення про цивільне право в цілому, а також теорії про юридичну відповідальність.

Теорія цивільно-правової відповідальності тісно пов'язана із теорією юридичної відповідальності, оскільки поняття «цивільно-правова відповідальність» та «юридична відповідальність» співвідносяться як видове та родове [80, с. 226 – 230].

Складовою теорії цивільно-правової відповідальності, її інститутом є теорія цивільно-правової відповідальності без вини. Відповідальність без вини була предметом дослідження цивілістичної науки як за радянських часів, так і в незалежній Україні. Незважаючи на це, як слушно зазначають у сучасній юридичній літературі, на сьогодні її дослідження не втрачають своєї актуальності. Оскільки вчені по-різному трактують зазначену вище категорію, то як наслідок виникають серйозні суперечності, що стосуються

саме відповідальності без вини. Так, між ученими не існує одностайної думки стосовно справедливості, ефективності та конституційності відповідальності без вини. Крім того, ні в доктрині цивільного права, ні в законодавстві не існує загальноприйнятого визначення поняття цивільно-правової відповідальності без вини [178, с. 66]. Саме на ці питання, як вважаємо, має дати відповіді теорія цивільно-правової відповідальності без вини.

Зазначені обставини зумовлюють необхідність дослідити запропоновані цивілістичною наукою систему поглядів, теоретичних підходів і концепцій розуміння сутності, змісту, кваліфікуючих ознак, підстав та умов застосування цивільно-правової відповідальності без вини, на підставі чого виробити узагальнені теоретичні основи сучасного розуміння цієї правової категорії в цивільному праві України.

Поняття теорії цивільно-правової відповідальності без вини слід розглядати як наукове знання, що ґрунтується на двох основних рівнях узагальнення: емпіричному та теоретичному. При цьому емпіричне знання про цивільно-правову відповідальність без вини, як вважаємо, є множиною висловлювань про абстрактні емпіричні об'єкти, які у сукупності дозволяють скласти уявлення про дану юридичну категорію як явище об'єктивної дійсності. Тільки опосередковано, часто через довгий ланцюг ідентифікацій та інтерпретацій, воно стає знанням про явище, що реально існує («річ у собі») [284, с. 137]. Воно отримується на емпіричному рівні, який характеризується безпосереднім дослідженням реально існуючих суспільних відносин, що виникають між конкретними суб'єктами цивільного права, між якими виникли зобов'язання з відповідальності без вини. На цьому рівні відбувається процес накопичення інформації про цивільно-правову відповідальність без вини як об'єкт, що досліджується, її елементи, складові, внутрішні взаємозв'язки між ними, закономірності взаємодії тощо.

Теоретичне знання про цивільно-правову відповідальність без вини отримується на раціональному (логічному) ступені пізнання, де шляхом використання певних наукових методів (зокрема, абстрагування, ідеалізації,

мисленого експерименту та правового моделювання) відбувається розкриття найбільш глибоких, суттєвих сторін, зв'язків, закономірностей, властивих данному явищу як об'єкту, що вивчається. Теоретичний рівень – більш висока «сходінка» у науковому пізнанні. Тут висуваються відповідні наукові гіпотези та теорії [54, с. 421], отримуються такі форми знання, як поняття, принципи, ідеї. Призначення теоретичного пошуку полягає не в тому, щоб встановити факти і визначити зовнішні зв'язки між ними, а й в тому, щоб пояснити, чому вони існують, чим обумовлене їх існування та виявити можливості їх зміни [174, с. 125].

Саме в діалектиці цих рівнів пізнання, на нашу думку, видається можливим сформулювати системне уявлення про теорію цивільно-правової відповідальності без вини, що відповідатиме загальній доктрині цивільно-правової відповідальності у сучасному цивільному праві України.

При цьому вважаємо, що за правилами юридичної науки будь-яка теорія має бути системою понять, аргументованих тверджень, на підставі яких формулюються обґрунтовані висновки, що перебувають з ними в логічному юридичному взаємозв'язку, забезпечуючи системність такого правового явища, що в об'єктивному сенсі генерує регулятивний потенціал для реально існуючих суспільних відносин. Елементами теорії в такому значенні (необхідними і достатніми) мають бути: 1) поняття; 2) первинні твердження, що можуть виступати як певні теоретичні припущення або абстрактні узагальнення, наукова аргументація; 3) доказані твердження, що мають характер узагальнених висновків. Таким чином, під теорією слід розглядати розвинуту форму організації наукового знання, яка в абстрактно-ідеальному вираженні становить модель, що сформована на засадах дедуктивного методу виведення знань – логічного процесу формування нових узагальнених результатів дослідження. Основними ознаками теорії в такому значенні слід визначити системність знань (положень, підходів, конструкцій), їх несуперечливість та повноту під час виконання головних функцій –

пояснення і передбачення (теоретичного прогнозування з перспективою практичного використання).

Відштовхуючись від таких позицій, дисертантом поставлено завдання на підставі комплексного узагальнення накопичених цивілістичною наукою теоретичних знань розробити теорію відповідальності без вини у цивільному праві України.

Огляд наукових розробок з обраної теми засвідчив, що вони здебільшого ґрунтуються на доктринальних напрацюваннях представників радянської правничої науки. І хоча представлене дослідження присвячене системному аналізу правових підходів та чинного законодавства України в розвиток сучасної національної доктрини цивільного права, вважаємо, що у визначенні змісту теорії цивільно-правової відповідальності без вини (її компонентів) насамперед слід звернутися до напрацювань представників радянської науки цивільного права, як результату спільної правової традиції української й російської правничої думки.

Визначаючи зміст теорії цивільно-правової відповідальності без вини, на нашу думку, слід зосередити увагу насамперед на тих проблемах, що були предметом відповідних наукових дискусій.

Так, одним із ключових питань, якому приділялося чимало уваги, було визначення **поняття «цивільно-правової відповідальності»**, зокрема «цивільно-правової відповідальності без вини». Це питання намагалися розв'язати розкриттям сутності цього явища як засобу правового впливу на поведінку особи.

Серед концепцій щодо тлумачення поняття цивільно-правової відповідальності також існували різні. Основні з них розглядали відповідальність як «санкцію», як «обов'язок», як «правовідношення».

На думку С.С. Алексєєва, «весь великий та багатогранний матеріал теорії цивільно-правової відповідальності (у широкому розумінні) можна поділити на два головних структурних підрозділи, один з яких охоплює цивільні правопорушення, а другий – цивільно-правові санкції» [8, с. 27].

Д.В. Боброва у рамках вивчення проблем цивільно-правової відповідальності звертала увагу на співвідношення деліктної відповідальності та деліктного правоохоронного зобов'язання, а також на необхідність розмежування деліктного від договірної правоохоронного зобов'язання [33, с. 2].

Слід зазначити, що незважаючи на багато десятиліть наукового дискурсу щодо цього питання, єдиного поняття цивілістики так і не виробила. Можна виокремити два основних підходи до його визначення: 1) моністичний (цивільно-правова відповідальність розглядається як єдине ціле і відповідно визначається її єдине поняття); 2) дуалістичний (договірна й недоговірна відповідальність розглядаються окремо та відповідно визначаються їх поняття).

Незважаючи на велику кількість наукових публікацій із зазначеної проблематики, у цивілістиці й сьогодні відсутня єдність думок з більшості загальнотеоретичних питань цивільно-правової відповідальності, на що звертають увагу й сучасні вчені [178, с. 66]. Без перебільшення можна сказати, що сьогодні вчені-цивілісти є майже одностайними лише у визнанні того, що цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, яка, в свою чергу, є різновидом соціальної відповідальності [27, с. 108 – 114]. Інші питання носять переважно дискусійний характер.

Разом із тим, правової єдності було досягнуто у питанні про те, що цивільна відповідальність без вини є наслідком порушення абсолютних правовідносин і полягає в тому, що зобов'язана особа не виконала покладеного на неї абсолютного обов'язку пасивного типу та порушила абсолютне право конкретної особи. У зв'язку з цим виникає деліктне правоохоронне зобов'язання, що за своєю природою у структурі деліктного правоохоронного правовідношення є примусовим та виступає елементом юридичного змісту цивільно-правового примусу, незалежно від добровільності визнання й відшкодування делінквентом заподіяної шкоди.

У даному випадку в юридичній літературі відсутня одностайність стосовно розуміння поняття примусу в тому сенсі, що цивільно-правовий примус розглядається як видовий по відношенню до родового — державний примус. Так, деякі вчені розглядали примус як фактичний стан, за якого виключається можливість прийняття рішення щодо вчинення дій (альтернативність), адже примус виключає для особи вибір між виконанням та невиконанням обов'язку. Інші ж учені вважають, що цивільно-правова відповідальність може ґрунтуватися на диспозитивному волевиявленні особи-делінквента щодо виконання своїх обов'язків, що не змінює юридичного змісту цивільно-правового примусу [33, с. 7 – 8]. Відповідно принципами цивільно-правової відповідальності є правоохоронний характер цивільних правовідносин, компенсаційність у разі заподіяння шкоди та імперативно-нормативне її закріплення.

Наступною проблемою, що розглядалася в теорії цивільно-правової відповідальності, є так звана **«двохаспектна правова відповідальність»**, що трактувалася в двох якостях: позитивної (проспективної) та негативної (ретроспективної). Слід зазначити, що наукою пропонувалися різні підходи щодо її розуміння.

Так, позитивна відповідальність визначається як усвідомлення особою власного обов'язку перед суспільством у цілому, окремою організацією (колективом), іншими людьми, розуміння значення своїх вчинків та їх впливу на суспільні зв'язки. Ретроспективна відповідальність — як відповідальність за минулу поведінку, яка суперечить певним соціальним нормам. Вона проявляється в усвідомленні особою свого соціального обов'язку, у виконанні приписів правових норм, в утриманні від скоєння правопорушень. При цьому вказується, що між двома цими видами соціальної відповідальності існує безпосередній зв'язок: чим вище рівень позитивної (проспективної) відповідальності, тим рідше застосовується негативна (ретроспективна) відповідальність.

В юридичній літературі дана полеміка набула розвитку в контексті дослідження **функцій цивільно-правової відповідальності**. Так, учені висловлювали позицію, що інститут деліктної відповідальності виконував функцію загальної превенції, згідно з якою кожен під страхом відповідальності мав би утримуватися від завдання шкоди життю, здоров'ю, майну особи. У цьому вбачався сенс позитивного змісту цивільної відповідальності. Водночас факт завдання шкоди вимагав відновлюючого, компенсаційного характеру відповідальності, що з одного боку є наслідком завдання шкоди, а з іншого — негативним виховним заходом щодо порушника (делінквента). Разом із цим, висловлювалася й позиція, що у випадках деліктної відповідальності без вини має місце її превентивно-стимулююча функція. Її також пропонувалося розглядати як функцію організаційно-технічної превенції [33, с. 13, 14, 16].

У процесі розгортання дискусії щодо сутності цивільно-правової відповідальності було окреслено ще один важливий напрям наукової полеміки. Він стосувався з'ясування того, чи є вина необхідною умовою відповідальності, чи така відповідальність може наступити за відсутності вини.

Водночас слід зазначити, що достатньо усталеним в юридичній науці був погляд, що необхідною підставою цивільно-правової відповідальності є **склад цивільного правопорушення** [80, с. 226 – 230]. При цьому порушення абсолютних прав та його наслідки розглядають у значенні юридичних фактів, що за певних умов слугують підставами виникнення відносин цивільної відповідальності.

Одні вчені дотримувалися позиції, що підставою виникнення правоохоронного правовідношення є факт правопорушення, інші — вважали, що основним елементом складу правопорушення є вина. Однак, при вирішенні питання щодо **вини у складі** цивільно-правової відповідальності науковці не дійшли єдності з жодного аспекту:

- 1) щодо визначення *поняття* вини у цивільному праві (у контексті поведінкової чи психологічної концепції);
- 2) щодо правової природи категорії вини в структурі правовідносин цивільно-правової відповідальності;
- 3) розуміння вини як *необхідної* (обов'язкової) умови цивільно-правової відповідальності;
- 4) стосовно природи вини юридичної особи.

До теоретичних проблем, що не набули свого однозначного висвітлення в науці, слід також віднести систему деліктних зобов'язань та спеціальних деліктів, з якими пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності без вини; зміст і характер засобів впливу на суб'єкта відповідальності без вини, оцінка ефективності таких засобів з точки зору правового забезпечення поведінки, ставлення особи до певної правової ситуації, адекватності таких засобів, у тому числі з позицій справедливості та пропорційності. Зазначений перелік можна продовжити, оскільки переважна більшість питань теорії цивільно-правової відповідальності без вини, як вже зазначалося, носять переважно дискусійний характер.

Крім того, на підставі аналізу змісту теорії цивільно-правової відповідальності можна дійти висновку, що дослідники у багатьох випадках не стільки вивчають реальні суспільні відносини в контексті пошуку оптимальних механізмів їх правового регулювання, скільки вдаються до моделювання певних ідеальних юридичних конструкцій. Такий підхід генерує творчі начала юридичної науки, проте без з'ясування взаємодії елементів права в умовах реальної правової дійсності важко оцінити їх обґрунтованість і конструктивність. У даному разі схиляємося до думки, що необхідно враховувати ту обставину, що цивільно-правову відповідальність, як явище об'єктивної дійсності, «можна представити двома способами: спочатку як абстрактний об'єкт, тобто як можливу форму поведінки, яка виражається системою правил, і далі, як реалізацію думки та поведінки

певних особистостей у певний час і в певному місці дії, специфікованих цими правилами...» [253,

с. 62]. Лише такий підхід, як вважаємо, дає можливість сформувати системне уявлення про явище цивільно-правової відповідальності та вибудувати модель юридичної конструкції цивільно-правової відповідальності без вини.

Сама юридична конструкція, як вірно зазначав М.М. Коркунов, «не повинна відповідати в усіх своїх нюансах дійсності. Оцінка її має обумовлюватися виключно тим, чи є вона придатною формою для наглядного відтворення усіх якостей правових явищ і їх взаємного співвідношення» [114,

с. 427]. Разом з тим, для того, щоб конструкція відповідала своєму призначенню, вона повинна задовольняти певним загальним умовам, які Р. Ієринг називає законами юридичної конструкції:

1) умові повноти (конструкція повинна покривати собою різноманітні окремі випадки, всі вони, в свою чергу, повинні вміщуватись у її рамки);

2) умові послідовності (конструкція повинна бути послідовною і притому у двоякому відношенні:

а) вона сама не повинна бути виключенням з більш загальних юридичних положень (тобто, органічно узгодженою з категоріями та конструкціями вищого рівня абстракції);

б) вона повинна бути такою, щоб рішення всіх окремих питань, що стосуються даних відносин, впливало як необхідний логічний висновок);

3) умові простоти (конструкція повинна бути простою, природною, оскільки дуже складна чи штучна конструкція може не полегшити, а лише ускладнити розуміння) [114, с. 427 – 428].

Такий підхід, на нашу думку, може бути покладений в основу формування сучасної теорії цивільно-правової відповідальності без вини.

Отже, за результатами загального аналізу теоретичних проблем, що порушувалися цивілістичною наукою в рамках вивчення цивільно-правової відповідальності можна визначити такі, які слід віднести до основних

складових теорії цивільно-правової відповідальності без вини, що в системному зв'язку дають можливість сформулювати уявлення про її зміст : 1) поняття цивільно-правової відповідальності без вини; 2) принципи цивільно-правової відповідальності без вини ; 3) функції цивільно-правової відповідальності без вини; 4) умови цивільно-правової відповідальності без вини; 5) заходи цивільно-правової відповідальності без вини; 6) механізм дії цивільно-правової відповідальності без вини; 7) ефективність цивільно-правової відповідальності без вини; 8) перспективи розвитку цивільно-правової відповідальності без вини.

Дотримуємося тієї точки зору, що теорія правового явища повинна вирішувати виключно головне завдання — науково обґрунтовувати модель наглядного втілення, науково-теоретичного відтворення усіх якостей правового явища у співвідношенні до запитів правової дійсності і в цьому значенні її конструкції мають екстраполювати на реальні суспільні відносини та правові механізми їх регулювання.

Важливою складовою будь-якої теорії є її науково-методологічна основа, що не є виключенням для теорії цивільно-правової відповідальності без вини.

В основі будь-яких досліджень, що стосуються обґрунтування теорії лежить, як правило, так званий історичний метод, що дає можливість найбільш повно простежити історію становлення та розвитку наукової теорії, розглянути різні підходи, спроби, моделі її побудови, наукові припущення, твердження та висновки, включаючи і помилкові [73, с. 28 – 29]. Але яким би способом не була викладена теорія, особливе значення має при цьому організація відповідних понять, системна побудова і логічна обумовленість їх послідовності [20, с. 13]. Це, в свою чергу, апелює до методів загальної та спеціальної (юридичної) логіки. Саме тому перед дисертантом постає завдання вибудувати чітку концепцію дослідження теорії цивільно-правової відповідальності без вини, що містить визначення поняття цивільно-правової відповідальності без вини, її правової сутності та природи, юридичних властивостей, кваліфікаційних ознак, зокрема, через аналіз історичних

аспектів становлення цього правового інституту, наукових підходів, уявлень з цих питань, дослідження правових основ і механізмів правового регулювання відповідальності без вини, визначення їх особливостей, тенденції розвитку цього інституту в цивільному праві України.

Для вивчення теоретичних джерел, зокрема напрацьованих цивілістичною наукою концепцій – теорій цивільної відповідальності – корисними до застосування будуть два способи: 1) евристичний, завдяки якому виявляються найбільш корисні, хоча і не обов’язково фундаментальні, висновки теорії і тут же демонструються способи їх застосування; 2) аксіоматичний, що має на меті викладення положень теорії ясно і систематично, коли чітко вказуються первинні твердження, логічно виразно визначаються поняття, що використовуються в теорії.

Сучасні ж суспільні відносини у сфері дії цивільного права суттєво відрізняються від суспільних відносин минулих історичних періодів. Відповідно відрізняється й правосвідомість науковців-юристів, які досліджували проблеми цивільно-правової відповідальності. Тому важливе значення має правосвідомість дослідника, яка в сучасних умовах має ґрунтуватися на правовій ідеології, що враховує галузеву специфіку цивільного права та відповідну спрямованість цивільно-правових досліджень.

Правосвідомість – це сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і почуттів людей до права й державно-правових явищ. У теорії права виокремлюють ґносеологічний і соціологічний аспекти правосвідомості. Ґносеологічний аспект показує рух від дійсності до свідомості, коли ідеї і погляди виступають як результат відображення дійсності.

Соціологічний аспект визначає перехід від свідомості до дійсності, в результаті якого формуються певні моделі поведінки. Відбувається осмислення і підтвердження ролі права, надається його оцінка з точки зору моральних критеріїв, усвідомлення необхідності діючої системи законодавства, а також осмислення потреби в зміні та доповненні чинних

нормативно-правових актів, сприйняття процесів і результатів правозастосовчої практики [198, с. 384].

У зв'язку з цим під час дослідження теоретичних витоків та наукових розробок доцільно враховувати історичний період їх проведення, існуючі на той час ідеологічно-правові умови, стан розвитку законодавства, завдання, що ставилися перед юридичною наукою.

Відповідно порівняльний аналіз передбачає не формальне юридичне моделювання, а пошук конструктивних ідей, що можуть слугувати в розвиток сучасних оптимальних моделей правового регулювання.

Методологічна основа теорії цивільно-правової відповідальності насамперед обумовлюється методологічною платформою правознавства в цілому, яке спирається на методологічний есенціалізм, сутність речей в якому розкривається засобами визначень. Результатом таких визначень є поняття, що розглядаються як сукупність властивостей, виділених у класі речей. Створення понять, таким чином, є метою есенціалістського методу.

Один з головних чинників прийняття есенціалізму в юриспруденції – це той великий об'єкт нормативного матеріалу, з яким доводиться стикатися юристам. Поняття виявляються тут дуже корисними, оскільки допомагають у певному сенсі «сягнути неосяжне». Поняття, будучи сукупністю ознак, може оперувати не одним предметом, а цілим *класом* предметів, що містять ці ознаки.

Автором терміна «методологічний есенціалізм» вважається К. Поппер, який зазначав: «Я вживаю термін «методологічний есенціалізм» для характеристики погляду... про те, що завданням чистого знання або «науки» є розкриття та опис дійсної природи речей, тобто їх прихованої реальності або сутності» [188, с. 45].

Практично в будь-якій праці з теорії права в тому чи іншому вигляді трапляється твердження, згідно якому «...головне в будь-якій теоретичній конструкції – розкриття природи (сутності) досліджуваного явища» [272, с. 514].

Під час дослідження теорії цивільно-правової відповідальності дослідник повинен враховувати не лише вимоги логіки, а й обрати певний методологічний підхід. Як уже зазначалося, в юридичній літературі трапляються два таких підходи. Перший (моністичний) передбачає дослідження цивільно-правової відповідальності як єдиного цілого. Як вірно зазначає М.С. Синявська, «наука з властивим їй прагненням узагальнення намагається створити єдину концепцію цивільно-правової відповідальності» [259, с. 416]. У другому (дуалістичному) договірна та недоговірна відповідальність розглядаються окремо, що знаходить своє відображення і в розмежуванні відповідальності без вини.

У процесі даного дисертаційного дослідження будемо виходити з того, що цивільно-правова відповідальність як явище об'єктивної дійсності є єдиним цілим, а отже, будемо застосовувати моністичний підхід щодо визначення теоретичних основ відповідальності без вини у цивільному праві.

Реалії вітчизняного сьогодення дають змогу стверджувати, що поки що правова держава і громадянське суспільство – це лише ідеал, якого необхідно прагнути. Відповідно існує ідеальна модель стану суспільних відносин, досягнення відповідності якій повинні прагнути законодавець і правозастосовчі органи і від якої повинна відштовхуватись юридична наука взагалі та цивілістика зокрема. Результати сучасних вітчизняних наукових досліджень проблем цивільно-правової відповідальності у переважній більшості свідчать про те, що цивілісти у своїх наукових пошуках керуються саме цими орієнтирами. Тож, дане дослідження покликано виробити орієнтири щодо подальшого розвитку інституту цивільно-правової відповідальності без вини, що відповідатиме принципам правової держави та цілям формування громадянського суспільства в Україні.

1.2. Генеза теорії цивільно-правової відповідальності без вини

Інститут цивільно-правової відповідальності належить до основних інститутів цивільного права. Тому для дослідження джерел теорії цивільно-правової відповідальності без вини доцільно звернутися до відповідних витоків римського права, що традиційно розглядаються як правові начала формування системи інститутів цивільного права.

У період докласичного римського права відповідальність могла бути покладена на будь-яку особу (винувату чи невинувату), яка заподіяла шкоду іншій особі, оскільки тодішнє право не містило самого поняття вини. Не існувало в праві і такого поняття, як юридична відповідальність (зокрема, в сучасному розумінні) – її місце займала помста потерпілого. За таких умов, природно, відповідальність-помста здійснювалась незалежно від вини правопорушника. Ніщо не могло звільнити правопорушника від відповідальності-помсти, оскільки, як вказує Г. Пендяга, найдавніші норми не передбачували ніяких меж її здійснення [181, с. 22].

Через те, що суб'єктивне ставлення правопорушника до його поведінки й наслідків, що настали, ніяким чином не враховувалось, для нього така відповідальність фізично була об'єктивною, тоді як суб'єктивне ставлення потерпілого до завданої йому шкоди і до особи, що її завдала, виступало головною підставою здійснення відповідальності-помсти [181, с. 22].

Нерозвиненість права, відсутність державного правосуддя призводила до того, що здійснення чи утримання від відповідальності-помсти за правопорушення залежало тільки від сили потерпілого, а сила потерпілого значною мірою визначалася ступенем його образи внаслідок порушення права, що йому належало, від сили почуття помсти, яке у нього виникло [7, с. 33], тобто від його суб'єктивного стану.

За таких обставин помста виступала одночасно і як наслідок будь-якого правопорушення, і як умова настання цього наслідку [148, с. 90].

Очевидно, що метою відповідальності-помсти за правопорушення було виключно покарання, кара, характер якої визначався самим потерпілим, а потім уже й законами, що письмово закріпили можливість помсти. Зокрема, Закони XII таблиць дозволяли перетворювати боржника, що не може сплатити борг, на раба кредитора або, якщо він заборгував кільком кредиторам, розрубати його на рівні частини відповідно до боргу перед кожним із них (III табл.) [170, с. 289; 246, с. 232 – 261].

Поступово усвідомлення небажаності для суспільства відповідальності-помсти, що не тільки не відновлювала становище потерпілого, а й подвоювала шкоду, завдану суспільству в цілому, призвело до прийняття державних заходів, спрямованих на її обмеження [84, с. 190; 42, с. 85].

Першим кроком було встановлення замість особистої розправи закону таліона - *jus talions* (або закон відплати), з часом санкції набули вигляду системи штрафів (*poena*) [181, с. 22 – 23]. Так, у табл. VIII Законів XII таблиць йшлося: «Якщо вчинить каліцтво членів і не помириться з (потерпілим), то хай і йому самому буде заподіяно те саме». Однак тут само встановлено й інші правила: «Якщо рукою або палицею переломить кістку вільній людині, хай заплатить штраф в 300 асів, якщо рабу – 150 асів. Якщо вчинить кривду, хай штраф буде 25». Уже в ті часи започатковується і майнова відповідальність за шкоду, заподіяну речам. Ця ж таблиця проголошує: «Якщо хто поскаржиться, що домашня тварина вчинила збитки, то слід або видати (потерпілому) тварину, що вчинила шкоду, або відшкодувати вартість завданих збитків» [183, с. 418].

У результаті цих державних заходів помста втратила своє значення відповідальності і була замінена штрафом, по суті справжньою майновою відповідальністю. Водночас слід погодитися з Г. Пендягою, що тоді відшкодування шкоди виконувало більшою мірою не компенсаційну, а охоронну функцію [181, с. 23].

Та обставина, що поступово покарання, спрямоване на особистість правопорушника, було замінено на майнове стягнення – штраф (*poena*), свідчить про значне поширення в суспільстві майнових відносин між відокремленими один від одного в майновому плані суб'єктами, тобто товарно-грошових відносин. У давньому римському праві наявність майнового відокремлення суб'єктів один від одного відобразилось, наприклад, у тому, що за законом Аквілія відшкодування завданої шкоди, що виникла від псування чужих речей, не могло вимагатися від спадкоємців правопорушника [84 , с. 120] .

Утім, незважаючи на те, що помста втратила значення відповідальності, почуття помсти потерпілого залишалось як умова стягнення з правопорушника майнового викупу, пені, яку продовжували сплачувати без врахування суб'єктивного ставлення правопорушника до своєї поведінки, що спричинила шкоду. Таким чином, відповідальність, як і раніше, ґрунтувалась на принципі спричинення, який передбачав можливість покладення відповідальності без вини [181, с. 23].

Як зазначали дослідники римського права, для настання деліктної відповідальності, вимагалася наявність юридичного складу, до якого входили: а) шкода, заподіяна протиправними діями однієї особи іншій; б) протиправність дій того, хто завдав шкоди; в) кваліфікація цієї дії законом як приватноправового делікту [183 , с. 420].

Починаючи з періоду класичного римського приватного права, вина набула значення обов'язкової умови покладення цивільно-правової відповідальності. Було визнано, що без вини немає відповідальності. Тому відповідальність без вини, за рідкісним винятком, не допускалася [181 , с. 23].

Слід звернути увагу на те, що в римському праві було визначено ряд позадоговірних цивільних правопорушень з заподіяння шкоди, що не підпадали під ознаки делікту, які дістали назву *ніби делікти* (*квазіделікти*). Найпоширенішими серед них були:

1. *Відповідальність судді за постановлення несправедливого присуду.* Навмисне неправильне або недбайливе вирішення судової справи, а також порушення інших суддівських обов'язків визнавалося неправомірною дією – ніби деліктом і тягло майнову відповідальність. Суддя, який виніс явно несправедливий присуд або не з'явився в призначений день для розгляду справи, був зобов'язаний відшкодувати заподіяну його неправомірними діями шкоду потерпілій стороні. В разі навмисних дій (*dolus*) суддя відшкодував усю суму позову, а за наявності іншої вини – штраф, що призначався судом.

2. *Відповідальність мешканців будинків за викинуте або вилите.* Мешканець житла, з якого було щось викинуто або вилито на вулицю, де звичайно ходять або їздять люди, відповідав за заподіяну шкоду. Мешканці, що проживали разом, несли солідарну відповідальність. Відповідальність з такого вчинку наставала без вини. Вона мала місце й у випадках, коли що-небудь викидалося або виливалося з інших приміщень або споруд, наприклад з воза, корабля, хліва, якщо у місці, куди вилите або викинуте потрапило, були люди. Відповідальність наставала у розмірі подвійної суми заподіяної шкоди. Той, хто завдав шкоди, звільнявся від відповідальності тільки в разі дії нездоланної сили.

3. *Небезпечне для пішоходів виставлене, підвішене або вивішене, що може впасти на людей.* У даному разі відповідальність наставала незалежно від вини і наявності шкоди.

4. *Відповідальність власників готелів, заїжджих дворів і кораблів, які завдавали шкоди майну постояльців і пасажирів.* Вони зобов'язані були відшкодувати заподіяні їхніми працівниками збитки у подвійному розмірі.

5. *Шкода, заподіяна рабом або твариною чужому майну або особі.* І в цьому разі відповідальність ніс їхній хазяїн. Виною власника раба чи тварини, що заподіяли шкоду, вважалась відсутність належного нагляду за тваринами і рабами. Власник раба чи тварини, що заподіяли шкоду, був зобов'язаний відшкодувати її чи видати тварину чи раба [183, с. 425].

Наведене дає підстави стверджувати, що римське право започаткувало диференціацію деліктної відповідальності за ознаками звичайних деліктів та особливих випадків – квазиделіктів, що виникали незалежно від вини суб'єкта правопорушення. Такі випадки були виключеннями і чітко визначалися законом.

З кінця XIX ст. значення вини як обов'язкової суб'єктивної умови цивільно-правової відповідальності поступово стало зменшуватись через розширення переліку випадків, коли невинуватість не звільняла від відповідальності; замість неї підставою для звільнення від відповідальності визнається непереборна сила [181, с. 23].

Початок цього періоду збігся з початком промислової революції в Англії, що дала потужний поштовх розвитку продуктивних сил, у тому числі створенню джерел підвищеної небезпеки, що призвела до поглиблення суспільного поділу праці, посилення взаємозв'язків між різними ділянками цивільного обігу, виникнення монополій. Усі ці обставини призвели до певного посилення засад відповідальності незалежно від вини до меж непереборної сили, відповідно до чого допускалась відповідальність без вини в цивільному праві країн Європи. Зміст відповідальності незалежно від вини поступово був прирівняний до змісту відповідальності, за умови наявності непереборної сили, що було закріплено в законодавстві ряду держав. Так, передбачалась відповідальність власників чи володільців за шкоду, завдану речами, що їм належать, наприклад дикими тваринами, будівлями, що зазнають руйнації (ст. 1384, 1385, 1386 Французького цивільного кодексу (далі – ФЦК), параграфи 833 – 834 кн. 2 Німецького цивільного уложення). Крім того, деякі з названих статей ФЦК у судовій практиці стали трактуватись ширше, зокрема, їх почали застосовувати і до випадків покладення відповідальності на власників джерел підвищеної небезпеки [157, с. 74].

Таким чином, цивільне законодавство з середини XX ст. і по сьогоднішній день виразно демонструє орієнтацію на необхідність наявності

вини для настання цивільно-правової відповідальності, закріплюючи в той же час нечисленні випадки відповідальності без вини [181, с. 23].

Окреслені тенденції розвитку цивільної відповідальності закономірно дістали своє теоретичне обґрунтування та втілення в наукових концепціях і підходах щодо розуміння цивільної відповідальності без вини, що насамперед були спрямовані на розв'язання теоретико-правових проблем розкриття сутності та змісту такої відповідальності як засобу впливу на поведінку зобов'язаного суб'єкта і забезпечення стабільного розвитку цивільних правовідносин.

Водночас слід зазначити, що основну частину теорії цивільно-правової відповідальності складають наукові знання, здобуті в результаті здійснення фундаментальних досліджень радянськими вченими. Тому потрібно визнати, що теоретичні розробки багатьох радянських правознавців здебільшого, незважаючи на певні ідеологічні деформації (що безумовно потребують врахування), є величезною інтелектуальною спадщиною, яка потребує вивчення.

Серед наукових праць, що становлять теоретичну основу розвитку теорій цивільно-правової відповідальності загалом та відповідальності без вини зокрема можна назвати роботи вчених: М.М. Агаркова [4, с. 55 – 74; 6, с. 303 – 313; 1, с. 70 – 79; 3, с. 114 – 155], Б.С. Антімонова [16, с. 62 – 79; 14; 17], С.І. Аскназія [22, с. 776 – 780], Г.М. Бєлякової [30], Д.В. Бобрової [32, с. 142 – 193], К.М. Варшавського [43], О.С. Іоффе [85, 87], В.І. Кофмана [116, с. 111 – 125; 118, с. 65 – 76; 115, с. 45 – 58], О.О. Красавчикова [122, с. 5 – 16], В.В. Луця [134, с. 100 – 141], Г.К. Матвєєва [137; 138, с. 73 – 79; 139; 141, с. 39 – 47], В.О. Тархова [271], В.А. Туманова [279, с. 94 – 116], К.А. Флейшиць [286; 287, с. 3 – 99], Я.М. Шевченко [303; 30, с. 6 – 12] та ін.

Враховуючи значну кількість різноманітних концепцій, теорій (у даному разі ми ототожнюємо ці категорії, звертаючи увагу власне на предметно-концептуальну спрямованість досліджень у контексті розв'язання певних

правових проблем), що були запропоновані цивілістичною наукою, ця частина роботи присвячується їх комплексному аналізу, узагальненню, з'ясуванню спільного та спеціального в окремих підходах з метою їх класифікації та виявлення основних, найбільш визначальних теоретичних параметрів правової ідентифікації й юридичної кваліфікації цивільної відповідальності без вини і визначення закономірностей розвитку правової думки з цих питань. Напрацьовані цивілістичною наукою відповідні теоретичні концепції безумовно формують основу загальної теорії цивільної відповідальності без вини.

До теорії, що стосується, як вважаємо, найбільш загальних питань розуміння правої сутності та призначення цивільної відповідальності без вини, на нашу думку, відноситься теорія **«двохаспектної правової відповідальності»**, що виникла на ґрунті дискусії про функції цивільно-правової відповідальності без вини (про що в контексті висвітлення загальних проблем теорії відповідальності без вини йшлося вище). Основний зміст дискусії розгортався навколо розмежування (в поєднанні) функцій відповідальності без вини на два аспекти: позитивний (проспективний), що втілюється в її превентивно-стимулюючій, правоохоронно-превенційній функціях (пропонувалося розглядати як функцію організаційно-технічної превенції) [33, с. 13, 14, 16] та негативний (ретроспективний), що апелював до відновлювально-компенсаційної функції. Представниками цієї теорії в різних її варіантах виступали З.А. Астеміров, Б.Т. Базилев, Д.В. Боброва, В.Варкалло, П.Є. Недбайло, М.С. Строгович та ін.

Так, П.Є. Недбайло наголошував, що сутність юридичної відповідальності полягає в «самостійній та ініціативній діяльності в рамках правових норм. Вона в усіх випадках включає в себе досягнення позитивних цілей – це відповідальність за успіх у роботі... людина відчуває себе відповідальною вже тоді, коли вона приступає до виконання своїх обов'язків, а не тільки, коли вона їх не виконує чи починає діяти всупереч їм» [152, с. 50 – 51].

М.С.Строгович висловлював позицію, що вивчення юридичної відповідальності тільки в одному ретроспективному аспекті є однобоким, оскільки юридична відповідальність є, передусім, відповідальним ставленням людини до своїх обов'язків, якщо ж обов'язок не виконується, настає відповідальність в її негативному значенні – примус, стягнення, кара і т.ін. [267, с. 73].

Разом із тим, у більш пізніх дослідженнях підходів цієї концепції висловлюють й певні зауваження. Так, Н.М. Хуторян зауважує, що використання термінів «ретроспективна» і «позитивна» щодо юридичної відповідальності, виходячи з етимологічного значення цих слів є некоректним. Слово «ретроспективна» означає минуле, причому воно може відображати як позитивну, так і негативну поведінку. Одним із значень слова «перспектива» є «те, що чекає на кого-небудь, що повинно статися з кимось у майбутньому», отже «перспектива» – це майбутнє, а «перспективна» – «майбутня» в даному випадку відповідальність, може бути як позитивною, так і негативною [291, с. 82 – 83].

На думку О.Е. Лейста, найбільш слабкою ланкою ідеї «правової позитивної відповідальності» є неможливість визначити її юридичні властивості та якості, які будь-чим відрізняються від відомих понять «обов'язок», «правомірна поведінка», «правосуб'єктність», «деліктоздатність», «виконання зобов'язань» тощо [127, с. 233].

Схиляючись до таких суджень Є.О. Харитонов зазначав, що багаторічні заклики розробити поняття «правової позитивної відповідальності», розкривши властивий їй юридичний зміст, не досягли бажаного результату, оскільки поглиблене дослідження проблем соціальної відповідальності з позицій правознавства дає однозначний висновок: її позитивний аспект не володіє ознаками, якостями, особливостями правового явища, що характеризується зв'язком з державою, з правом [289, с. 409] .

На нашу думку, суперечливість позицій вчених у даній дискусії ґрунтується на різних проекціях сприйняття вихідних засад аналізованої теорії. Так, одні розглядали її проекцію виключно у функціональному призначенні цивільної відповідальності без вини. При цьому під функцією права та його галузей розглядали певні напрями впливу, у даному разі цивільно-правових норм, що обумовлювалося змістом суспільних відносин, включених до предмету цивільно-правового регулювання, що в свою чергу формує чітке уявлення про те, які завдання можуть бути розв'язані та цілі досягнуті під час використання норм деліктної відповідальності [33, с. 13, 17]. Інші ж характеристики перспективної (позитивної) та ретроспективної (негативної) цивільної відповідальності розглядали виключно в контексті юридичних кваліфікаційних ознак самого явища, залишаючи поза увагою аспекти функціонального його спрямування в загальному правовому сенсі правоохоронної функції відповідальності. Наведене ілюструє правильність науково-методологічного принципу про необхідність додержання єдності у вихідних принципах, критеріях і підходах щодо оцінки концепцій та теорій як певної системи знань, положень й конструкції.

До теорій функціонального обґрунтування цивільної відповідальності без вини, на нашу думку, наближена *теорія організаційно-технічної превенції* прихильником, якої є В. Варкалло [42]. Її суть полягала в тому, що відповідальність без вини власника джерела підвищеної небезпеки обґрунтовується тим, що вона має особливе превентивне значення, виступає в ролі стимулу удосконалення техніки безпеки для власників джерел підвищеної небезпеки, а в результаті приводить до скорочення кількості випадків заподіяння шкоди.

Слід зазначити, що цивілістичною наукою розроблено велику кількість теорій, що були спрямовані на визначення власне юридико-кваліфікаційних ознак, якостей, змісту цивільно-правової відповідальності без вини. При цьому дослідники прагнули до їх певної класифікації.

Так, Д.В. Боброва визначила перелік теорій, покликаних до вивчення **юридичних підстав такого відшкодування шкоди** за рахунок невинуватого заподіювача. До них вона віднесла: теорію стимулювання чи винуватого начала з винятком (М. М. Агарков, Б.С. Антимонов, В.Т. Смирнов); теорію об'єктивних моментів (С.С. Алексєєв); теорію двох начал (К.К. Яічков); теорію вини та об'єктивного ризику (О.А. Красавчиков, М.С. Малєин, М.Я. Шиминова); теорію вини та спеціальних юридичних фактів (Г.К. Матвєєв); теорію вини та суб'єктивного ризику (В.А. Ойгензіхт, С.І. Братусь) [33, с. 2].

До іншої класифікаційної групи в юридичній літературі належать **теорії причинного зв'язку**, серед яких виокремлюють: 1) теорію рівноцінних умов (Т. Гоббс, М. Бурі); 2) теорію необхідної умови (Ортман, Биркмейстер, Біндінг); 3) теорію адекватного заподіяння (І.Кріз, М.Рюмелін); 4) теорію необхідного та випадкового причинного зв'язку (А.А. Піонтковський, М.Д. Шаргородський та ін.); 5) теорію необхідної причинності (В.П. Грибанов, В.І. Кофман); 6) теорію прямого і непрямого причинного зв'язку (М.Д. Єгоров), 7) теорію можливості та дійсності (О.С. Іоффе). Ці теорії набули широкого висвітлення в юридичній літературі, проте, на жаль, вони не дають відповіді на питання : «як визначити причинний зв'язок при кваліфікації цивільної відповідальності без вини?»

Маючи на меті здійснити власну кваліфікацію існуючих теорій цивільної відповідальності без вини з метою виокремлення їх найістотніших кваліфікаційних параметрів даного явища, пропонуємо їх короткий змістовний аналіз.

Враховуючи, що в основу цивільно-правової відповідальності без вини покладено факт заподіяння (спричинення) шкоди, вважаємо слушним насамперед розглянути теорії, що впливають з об'єктивних умов заподіяння шкоди без вини.

Однією з таких теорій є теорія *можливого і дійсного заподіяння шкоди*, запропонована вченим-цивілістом – О.С. Іоффе, який для встановлення підстав цивільної відповідальності без вини пропонував під

час встановлення причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкідливим наслідком керуватися категоріями можливого і дійсного [93, с.18]. Відповідно до даної теорії юридичною причиною, достатньою для застосування цивільно-правової відповідальності, визнається така поведінка особи, яка створює реальну можливість настання збитків або перетворює певну можливість їх настання в дійсність [86, с. 113 – 128; 90, с. 452 – 453].

Пошук підходів щодо оцінки об'єктивності підстав та умов цивільної відповідальності без вини набув також втілення в теорії *необхідної умови* (або рівноцінних умов) (Т. Гоббс, М. Бурі), *теорії необхідного і випадкового причинного зв'язку* (знайшла підтримку у таких знаних цивілістів, як Б.С. Антимонов, П.Д. Камінська, Л.А. Лунц, Г.К. Матвєєв, В.О. Тархов, Е.А. Флейшиц та інші), а також *теорії адекватного заподіяння* (розглянутої Отраднвою О.О. [176, с. 75]).

Оскільки однією з ключових проблем теоретичних пошуків є оцінка фактору вини в складі відповідальності без вини, в окрему групу слід виділити концепції щодо розуміння даного критерія.

Активна полеміка точилася між вченими стосовно того, чи можливо вважати відповідальністю покладення обов'язку відшкодувати шкоду, якщо її заподіяння не є результатом винної поведінки особи. На цьому підґрунті виникло декілька різних теорій. Найбільш поширеною серед них є *теорія вини з винятком* або *теорія «стимулювання»* (теорія стимулювання чи винуватого начала з винятком). Відповідно до неї відповідальність за заподіяння шкоди настає, за загальним правилом, за вину, а у випадках, передбачених законом (як виняток) – незалежно від вини. В цих випадках відповідальність встановлена з метою стимулювання «підвищеної пильності» [2, с. 337], «особливої обачності» [257, с. 521] тощо. Б.С. Антимонов висловлював думку, що «стимулювати, спонукати до діяльності можна і не звинувачуючи» [14, с. 43]. В українській науці прихильником цієї теорії була Д.В. Боброва [33, с. 2]. Дана теорія, крім

кваліфікації категорії вина, визначає також особливості функціональної спрямованості цивільної відповідальності без вини.

Доцільно зазначити, що для наведених теорій була характерною їхня спрямованість на встановлення публічно-правового порядку в цивільних правовідносинах. У зв'язку з цим поняття цивільно-правової відповідальності без вини органічно розглядалося в системі засобів цивільно-правової відповідальності як форми державного примусу на суб'єкта правопорушення, що одержало втілення переважно в імперативно-нормативному регулюванні даної сфери суспільних відносин. Разом із тим, не слід відкидати публічне значення права для забезпечення загального правопорядку та правопорядку у сфері цивільних правовідносин, що є актуальним для будь-якої системи права й історичних умов.

Розробник *теорії «двох підстав»* К.К. Яічков, спираючись на положення закону та широке розповсюдження випадків заподіяння шкоди джерелами підвищеної небезпеки, стосовно яких і встановлена відповідальність незалежно від вини, зазначав, що відповідальність можлива як за вину, так і без вини. Ці обидві умови відповідальності відображені в законі. Тому немає ніяких підстав стверджувати, що вина як одна з цих умов – головна, визначальна, вихідна в порівнянні з іншими [312, с. 170].

Дещо по-іншому, хоча поділяючи думку про те, що «без вини немає відповідальності», вирішує питання про підстави цивільно-правової, в тому числі деліктної, відповідальності Г.К. Матвєєв. Вважаючи, що в цивільному праві існує не лише винна та невинна, а й «нешкідлива» та «безпричинна» відповідальність, а також відповідальність «за відсутності протиправності», він висуває свою концепцію – *теорію вини та спеціальних юридичних фактів (теорія «вини та закону»)*. Як і прихильники теорії вини та ризику, Г.К. Матвєєв вважає, що відповідальність виникає завжди як результат правопорушення – протиправного винного заподіяння шкоди. Стосовно інших перелічених у

законі відносин по відшкодуванню шкоди, які законодавець визначає як відповідальність, правильніше було б говорити не про відповідальність, а про обов'язок відшкодувати шкоду чи сплатити штраф [139, с. 7] . Оскільки, як зазначає автор, необхідно брати до уваги прийняту в законодавстві та судово-арбітражній практиці традиційну термінологію, то потрібно визнати, що при неповноцінності складу правопорушення так звана «відповідальність» виникає не із правопорушення, а із спеціальних юридичних фактів, прямо передбачених законом [140, с. 30] .

Схожої позиції дотримувалися прихильники теорії вини та об'єктивного ризику (О.О. Красавчиков, М.С. Малєін, О.Е. Лейст), які вважали, що відносини з відшкодування шкоди, заподіяної в результаті випадкових, невинних дій правопорушника, хоч за своєю зовнішньою формою і нагадують відносини відповідальності, проте, виключають можливість кваліфікації їх як відповідальності. При покладенні обов'язку відшкодувати збитки без вини законодавець, наголошують вони, використовує лише «модель відповідальності». І немає ніяких підстав і необхідності наповнювати цю модель чужим їй змістом і включати до поняття відповідальності [136, с. 27; 127, с. 131 – 133]. Для обґрунтування покладення на правопорушника обов'язку відшкодувати невинно заподіяну шкоду у випадках, зазначених у законі, ці автори використовують поняття ризику

[121, с. 145 та далі; 136, с. 27; 135, с. 28; 175, с. 77 та далі].

Представники *теорії вини та суб'єктивного ризику* (В.А. Ойгензіхт, С.І. Братусь та ін.) виходили з того, що відсутність вини при виникненні відповідальності не означає відсутності взагалі якого-небудь суб'єктивного чинника як умови цивільно-правової відповідальності. Таким суб'єктивним чинником є ризик правопорушника. Ризик – це такий суб'єктивний стан особи, коли вона усвідомлено допускає з більшою чи меншою ймовірністю можливість заподіяння шкоди у майбутньому, при цьому, особа не повинна передбачати неминучість їхнього заподіяння. Свідоме допущення шкідливих

наслідків, на думку В.А. Ойгензіхта, наближає ризик до вини. У зв'язку з цим він виділяє категорію «винного ризику», який об'єднує протиправність і психічне ставлення суб'єкта до негативних наслідків, неминучість яких не повинна і не може бути передбачена.

На спірність такого підходу вказує О.В. Дмитрієва, адже ризик, на її думку, не може бути суб'єктивною умовою відповідальності, подібно вини. Вина і ризик різні за своєю природою. Сутність вини – вільний вибір суб'єктом негативного варіанта поведінки, ризик є скоріше необхідністю. Ризик свідчить лише про усвідомлений вибір роду діяльності, а не характеризує ставлення особи до своїх протиправних дій [72, с. 58 – 59].

Разом із тим, умови ризику були предметом уваги ряду вчених щодо обґрунтування відповідальності без вини в контексті діяльності, пов'язаною з підвищеною небезпекою.

Теорію вини та ризику першими намагалися обґрунтувати А. Гусаков та І. П. Лібба. Закон, зазначав А. Гусаков, мотивує виняткову відповідальність залізниць тим, що «діяльність їх пов'язана з підвищеною небезпекою. Звісно, не можна стверджувати, що в наведених словах міститься *expressis verbis* (цілком зрозуміло – авт.) посилення на професійний ризик; не підлягає, проте, сумніву, що де є джерело підвищеної небезпеки, там повинен існувати і той ризик, який називається професійним» [129, с. 4].

Учень і послідовник А. Гусакова І. Лібба стверджував: «Лише поняття «професійний ризик» спроможне обґрунтувати відповідальність залізничного підприємства як договірну..., так і позадоговірну... По суті, закон виходить при визначенні позадоговірної відповідальності залізниці за «професійний делікт» із поняття «професійний ризик» через те, що підставою відповідальності є підвищена небезпека, створена діяльністю залізниці» [129, с. 33].

У свою чергу, розвиток теорій ризику (об'єктивного, професійного) спонукав до теоретичних досліджень обґрунтування адекватних засобів

правоохорони, пов'язаних з ризиком заподіяння шкоди джерелами підвищеної небезпеки.

За теорією законного страхування обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду не визнається мірою відповідальності, а аналогом обов'язку державного органу страхування з виплати страхового відшкодування у разі настання страхового випадку. Таку точку зору висловив О.О. Красавчиков [121]. Досить розглянути підстави виникнення відповідальності і страхового випадку. Якщо для виникнення обов'язку відшкодувати збитки чи виплатити неустойку необхідна наявність правопорушення, причому підставою для звільнення від відповідальності є дія непереборної сили, то підставою виплати страховки є настання страхового випадку, яким може виступати і непереборна сила. Різні також суб'єкти, зобов'язані відшкодувати шкоду в першому та другому випадках.

У цьому контексті слід зазначити, що розвиток інституту відповідальності без вини обумовив широке застосування страхування найбільшої відповідальності, спрямоване передусім на створення засад для майнової компенсації особі, яка зазнала шкоди внаслідок правопорушення. Тому, на думку М.І. Кулагіна, механізм страхування цивільної відповідальності визнають більш доцільним, аніж інститут безвинної відповідальності [125, с. 282].

Теорія законного страхування, на наш погляд, є відображенням динаміки наукової думки про те, що цивільна відповідальність без вини є санкцією, однак перенесення позитивного правоохоронного обов'язку з делікту щодо відшкодування за договором страхування на третю особу трансформується в новий основний обов'язок страховика. Наведене дає підстави висловити думку, що деліктний правоохоронний обов'язок безвинного заподіювача шкоди слід розглядати як основний, що з абсолютного негативного за об'єктивних обставин трансформується в суб'єктивний позитивний, не змінюючи при цьому свого сенсу як правоохоронного.

Слід зазначити, що для більшості з наведених теорій була характерна спрямованість на встановлення публічно-правового порядку в цивільних правовідносинах. У зв'язку з цим поняття цивільно-правової відповідальності без вини органічно розглядалося в системі засобів цивільно-правової відповідальності як форми державного примусу на суб'єкта правопорушення, що одержало втілення переважно в імперативно-нормативному регулюванні даної сфери суспільних відносин. Разом із тим, не варто відкидати публічне значення права для забезпечення загального правопорядку та правопорядку у сфері цивільних правовідносин, що є актуальним для будь-якої системи права й історичних умов.

Наведений огляд наукових концепцій-теорій не претендує на вичерпність, однак дає підстави запропонувати їх авторську класифікацію за основними питаннями, що потребували теоретичного розв'язання в рамках загальної теорії цивільно-правової відповідальності без вини:

– *теорії функціонального обґрунтування цивільно-правової відповідальності без вини*: теорія двохаспектної правової відповідальності (Д.В. Боброва, П.Є. Недбайло, М.С. Строгович); теорія організаційно-технічної превенції (В. Варкалло); теорія стимулювання чи винуватого начала з винятком (теорія вини з винятком або теорія стимулювання) (М.М. Агарков, Б.С. Антимонов, Д.В. Боброва, В.І. Серебровський);

– *теорії щодо розуміння вини у складі цивільно-правової відповідальності без вини*: теорія «двох підстав» (К.К. Яічков); теорія стимулювання чи винуватого начала з винятком (теорія вини з винятком або теорія стимулювання); теорія вини та спеціальних юридичних фактів (теорія «вини та закону») (Г.К. Матвєєв); теорія вини та суб'єктивного ризику (В.А. Ойгензіхт, С.І. Братусь); теорія вини та об'єктивного ризику (О.О. Красавчиков, М.С. Малєїн, О.Е. Лейст);

– *теорії причинного зв'язку*: теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку (Б.С. Антимонов, П.Д. Камінська, Л.А. Лунц,

Г.К. Матвеев, Е.А. Флейшиц); теорія необхідної умови (або рівноцінних умов) (Т. Гоббс, М. Бурі);

– *теорії об'єктивних умов цивільно-правової відповідальності без вини*: теорія можливого і дійсного заподіяння шкоди (О.С. Іоффе); необхідної умови (або рівноцінних умов) (Т. Гоббс, М. Бурі); теорія адекватного заподіяння; теорія вини та об'єктивного ризику (О.О. Красавчиков, М.С. Малєїн, О.Е. Лейст); теорія вини та ризику (А. Гусаков, І. Лібба); теорія законного страхування (О.О. Красавчиков).

Водночас наведений аналіз дає достатньо повне уявлення про розвиток цивілістичної правової думки та особливості формування теорії цивільно-правової відповідальності без вини.

1.3. Правова сутність цивільної-правової відповідальності без вини

В юридичній літературі цивільна відповідальність розглядається в її зіставленні зі способами захисту цивільних прав або безпосередньо в їхньому контексті як гарантія їх правового забезпечення. Дослідники зазвичай наголошують також на органічності зв'язку цивільної відповідальності з поняттям санкції, яку найчастіше розглядають або як реалізацію санкції правової норми, або як безпосередній правовий наслідок цивільного правопорушення [56, с. 428 – 429; 39, с. 22 – 23].

Вважаємо, що для визначення правової сутності категорії «цивільно-правова відповідальність без вини» слід насамперед виходити з юридичної логіки співвідношення таких правових конструкцій, як: засоби та способи захисту цивільних прав, санкції в цивільному праві (цивільно-правові санкції) та цивільна відповідальність, виокремивши те особливе, що ідентифікує її як категоріальне явище.

Науковцями з цього приводу висловлюються різні підходи, аналіз яких дає можливість оцінити глибину теоретичного осмислення сутності конструкції цивільно-правової відповідальності загалом та відповідальності без вини як її складової.

Крізь призму державного примусу С. М. Братусь розглядав юридичну відповідальність як «той самий обов'язок, але примусово виконуваний, якщо особа (громадянин чи організація), на якій цей обов'язок лежить, не виконує його добровільно» [39, с. 6]. Суперечливість цього погляду виявляється вже у тому, що з наведеного загалом мав би випливати висновок про відсутність жодної потреби у самостійному визначенні цивільної відповідальності, оскільки згідно з такою правовою позицією місце відповідальності має посідати державний примус як такий.

На думку С.С.Алексєєва, санкція як правовий захід характеризує всю систему засобів правового примусу [10, с. 378]. Схожого погляду дотримується Є. О. Суханов, на думку якого, юридична відповідальність становить одну з форм державно-примусового впливу на порушників норм права, яка полягає у застосуванні до них передбачених законом санкцій — заходів відповідальності, що спричиняють для правопорушників додаткові несприятливі наслідки [56, с. 429]. Тож, якщо цивільно-правову відповідальність розглядати в сенсі примусових засобів держави, якими забезпечується захист цивільних прав, санкція постає формою реалізації державного примусу.

Нерозривність взаємозв'язку цивільної відповідальності, санкції і державного примусу обстоює О. Е. Лейст, на думку якого, санкція є способом здійснення державного примусу, спрямованого на виконання зобов'язаною особою притаманної юридичному обов'язку вимоги щодо дотримання належної поведінки [127, с. 23]. З наведеним твердженням можна було б погодитися, якби: а) воно стосувалося лише тих санкцій, що є заходами відповідальності; б) з контексту випливало обговорення самої тільки забезпечувальної (превентивної, запобіжної) функції цивільної

відповідальності; в) було відкинуто зайву категоричність щодо державного примусу (котрий у цивільних правоохоронних правовідносинах у деяких випадках присутній лише у потенційному стані, наприклад, за добровільного відшкодування збитків або відсутності у постраждалого бажання звертатися за судовим захистом чи до органів державної виконавчої служби з виконавчим документом).

Тож, спроби охарактеризувати примус як визначальну і неодмінну ознаку відповідальності слабують на односторонність підходу. Його прихильники виділяють якісь окремі характеристики юридичної відповідальності, котрі не можуть бути самодостатніми з погляду реалізації двоєдиного завдання, що його має вирішити законодавець під час створення конструктивних елементів інститутів відповідальності у будь-якій галузі права. Передусім йдеться про поновлення порушених правовідносин, що з позицій захисту суб'єктивних цивільних прав означає таке собі відновлення порушеного права учасника цивільних правовідносин — у розумінні забезпечення за рахунок суб'єкта відповідальності матеріальних передумов для усунення з майнової сфери або з приватного життя потерпілої особи негативних наслідків порушення її суб'єктивних цивільних прав. Поряд із цим не можна забувати про правовий засіб, через застосування якого зазначена мета має бути досягнута. Таким засобом у сфері деліктних правовідносин може бути тільки відповідне майнове обтяження для заподіювача шкоди (компенсація), що реалізується шляхом вчинення відповідних позитивних дій як основного правоохоронного обов'язку щодо відновлення цивільних прав та приведення до норми цивільного правовідношення.

Розглядаючи взаємозв'язок категорій «юридична відповідальність» та «санкція» через співвідношення спеціального і загального, В. І. Кофман вважав, що далеко не кожна правова санкція може розглядатися як захід відповідальності [117, с. 4]. Аналогічно до розв'язання цієї проблеми підходив О. А. Лукьянцев, вказуючи на те, що немає такого заходу цивільно-

правової відповідальності, що не був би санкцією, хоча санкція порівняно з відповідальністю є ширшим (за обсягом) поняттям [132, с. 9] .

На думку інших учених, будь-який захід юридичної відповідальності насамперед є правовою санкцією. Так, К. А. Флейшиць вважала, що кожне застосування санкції за порушення обов'язку, який випливає з правової норми, власне і є юридичною відповідальністю правопорушника [285, с. 35]. Однак, за такого тлумачення заходи негативного впливу на боржника попри відмінність їх змісту постають як однопорядкові явища, що не дозволяє надійно відмежувати відповідальність від решти цивільно-правових санкцій. Внаслідок цього виникає небезпека того, що під поняття цивільної відповідальності автоматично підпадатимуть всі передбачені законом засоби захисту порушеного цивільного права, підставою для застосування яких закон визначає факт протиправного порушення цивільного права — причому не тільки ті, що мають виражений майновий характер і гарантовані можливостями застосування державного примусу, а й навіть ті, що не передбачають жодних матеріальних втрат з боку зобов'язаної особи або ж можуть бути реалізовані власними діями суб'єкта права вимоги без звернення до суду чи іншого органу, уповноваженого здійснювати захист цивільних прав та інтересів. Тому можна погодитися з авторами, які вважають, що у визначенні цивільно-правової відповідальності як санкції або реалізації санкції увага загострюється на «зовнішній стороні» питання, тоді як «має бути показана і суть відповідальності, й особливості реалізації санкції. Адже до заходів відповідальності мають бути віднесені не всі санкції, а тільки деякі з них, що відповідають певним вимогам» [290, с. 200] .

Утвердженню погляду на відповідальність як на санкцію, очевидно, сприяло поширення та сприйняття відомої теоретичної концепції щодо тричленної структури правової норми. Структура норми права — це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання її внутрішня організація, яка виражається в її поділі на складові елементи (диспозицію, гіпотезу та санкцію) [309, с. 189]. Внутрішня побудова правової норми

ґрунтується на такому традиційному зв'язку її складових, за якого порушення правових приписів, викладених у диспозиції «ідеальної» правової норми, детермінує її санкцію, тобто настання передбачених нею правових наслідків. Тому в системі координат загальної будови норми права для юридичної відповідальності може бути відведено винятково те місце, яке в її структурі посідає санкція. Такий нормативний підхід хоча й не дає загального уявлення про сутність самого поняття відповідальності, проте кореспондує з логікою побудови механізмів правового регулювання.

Слушність врахування різних підходів щодо визначення сутності цивільно-правової відповідальності підтверджується й відповідними науковими позиціями. Адже серед поширених значень терміна «санкція» насамперед виділяють два: а) заходи, що застосовуються до правопорушника і спричиняють для нього певні несприятливі наслідки; б) структурну частину загальної норми права, що вказує на можливі заходи впливу на порушника цієї норми [37, с. 541] .

Причому ніяких істотних суперечностей між означеними трактуваннями немає, оскільки «конкретні заходи цивільно-правової відповідальності передбачаються, як правило, в санкціях охоронних норм» [57, с. 42] , внаслідок чого кожна санкція постає водночас і як атрибут правової норми, і як реакція на вчинене правопорушення [127, с. 12, 85] . Інакше кажучи, зважаючи на зумовленість заходів правового впливу на правопорушника змістом санкцій правих норм, юридична відповідальність як санкція в розумінні правового результату правопорушення і специфічного засобу цивільно-правового захисту має розглядатися як правова форма закріплення покладення на суб'єкта правопорушення обов'язку зобов'язаної особи у відповідних правоохоронних відносинах.

Так, Ю. С. Шемшученко визначення юридичної відповідальності надає саме через категорію санкції. Вчений трактує останню як «вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників ... передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому

порядку державою». Причому ці санкції, вважає Ю. С. Шемшученко, спричинюють настання негативних для правопорушника наслідків — зокрема у вигляді відшкодування шкоди [307, с. 437]. Можна помітити, що у цьому визначенні санкція постає у певному відриві від норми права — як самостійний за своїм змістом і функціональним призначенням правовий засіб, спрямований вістрям правового впливу на особу, що вчинила правопорушення.

Привертає увагу те, що визначення санкцій цивільної відповідальності характеризують насамперед їх майновим змістом і компенсаційним спрямуванням.

На увагу заслуговує позиція О. С. Іоффе, який вважав, що відповідальність — це така санкція, котра спричинює певні позбавлення майнового чи особистого характеру [87, с. 7 – 8]. Водночас він зазначав: «Потрібно, щоб відповідальність проявлялася... у сфері деліктів — не у примусовості стягнення компенсаційних виплат, а у самих платежах за деліктними зобов'язаннями, як такому, що випливає із закону, наслідку вчиненого правопорушення» [89, с. 476]. З цього вбачається надання переваги добровільності деліктного зобов'язання, з яким і пов'язують цивільну відповідальність. Апелювання до відповідального ставлення заподіювача шкоди до виконання деліктного зобов'язання втілюється у різних формах його відповідальності — власне заходи майнової відповідальності (компенсація), що водночас виступає її мірою, та заходи оперативного впливу.

В. В. Луць розглядає цивільно-правову відповідальність «як різновид санкції — покладення на правопорушника оснований на законі неvigідних правових наслідків, які виявляються у позбавленні його певних прав або в заміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового» [298, с. 695]. Тут, абстрагуючись від другорядних нюансів порушеної проблематики, вчений виділяє те головне, що є характерним для всіх видів і форм цивільної відповідальності —

додатковий обов'язок, додаткове майнове обтяження, що покладається на боржника (заподіювача шкоди) у зв'язку з порушенням ним чужого суб'єктивного цивільного права з метою максимально можливого поновлення прав кредитора (потерпілого).

З наведених наукових позицій можна зробити певні узагальнення щодо правової сутності цивільної відповідальності, що розкривається в таких основних її властивостях: по-перше, вона є одним із можливих різновидів цивільно-правових санкцій; по-друге — формою правового впливу на правопорушника; по-третє, такий вплив передбачає принаймні потенційну можливість застосування державного примусу; по-четверте, втілює специфічний зміст цивільно-правової відповідальності — виникнення додаткового обов'язку, відмінного від основного. В єдності цих правових властивостей розкривається особливість відповідальності як санкції та взаємозв'язок обох цих категорій як окремого і особливого в межах загальної системи заходів захисту цивільних прав та інтересів.

Теоретична цінність поєднання зазначених моментів у одній понятійній конструкції видається очевидною. Адже у цивільному праві санкція, навіть якщо вона і спричинює несприятливі для особи наслідки, може і не бути заходом відповідальності: наприклад, санкція як така далеко не завжди вимагає забезпеченості державним примусом (заходи оперативного впливу), чого не можна сказати про відповідальність, котра за всіх обставин передбачає можливість її реалізації у примусовому порядку. Санкція взагалі обертається для суб'єкта правового впливу несприятливим (обтяжливим) наслідком будь-якого характеру, тоді як санкція, що є заходом цивільно-правової відповідальності, може вимагати від суб'єкта правопорушення вчинення певних позитивних дій, що не завжди можуть мати майновий зміст (наприклад, визнання права або спростування недостовірних відомостей).

Щодо співвідношення санкції та цивільно-правової відповідальності Я. М. Шевченко зазначає, що «поняття санкції належить до будь-яких негативних наслідків, передбачених у правовій нормі, будь то запобіжні

заходи, заходи припинення, заходи захисту чи заходи відповідальності» [186, с. 31]. Під таким кутом зору виразно підкреслюється також запобіжне щодо можливого порушення суб'єктивних прав і, що є особливо важливим, захисне щодо цих прав (у разі їх порушення) значення цивільно-правової санкції.

О.О. Красавчиков трактував цивільно-правову санкцію її як передбачений законом захід, що полягає у покладанні на відповідальну особу майнових або інших невігідних для неї наслідків. Учений вважав, що, з одного боку, санкція застосовується тільки до суб'єкта, котрий порушив закон і суб'єктивне право іншої особи, а з іншого — вона є невігідним для правопорушника наслідком, вираженням у певній мірі поведінки, до якої примушується правопорушник [122, с. 13, 16].

Наведені визначення охоплюють усе різноманіття цивільно-правових санкцій, конкретизацію можливих наслідків цивільного правопорушення, що виявляються у певних правах уповноваженої особи і обов'язках зобов'язаного суб'єкта, що вказує на специфічний характер санкцій, дає можливість виокремити заходи відповідальності, оперативні санкції, інші виражені у різного роду санкціях заходи захисту суб'єктивних цивільних прав.

Принагідно слід зазначити, що наголос на захисній суті цивільно-правових санкцій виявляє недоцільність розмежування так званих «заходів правового захисту» і власне відповідальності (виходячи з умов застосування тих чи інших заходів). Навіть прихильниця такого розмежування Я.М. Шевченко зазначає, що зміст охорони суб'єктивних прав осіб по суті щоразу залишається один і той самий — «применшення чи ущемлення майнової сфери правопорушника», а «цивільно-правове регулювання ... у кожному випадку — і при застосуванні заходів захисту, і при застосуванні заходів відповідальності пов'язане із задоволенням інтересу... кредитора, потерпілого ...» [186, с. 28 – 29]. Зазначене засвідчує нелогічність виведення цивільної відповідальності за межі засобів захисту та необхідність її розгляду як складової цілісної структури «засоби захисту цивільних прав — цивільно-

правові санкції — заходи цивільної відповідальності», де перші виступають як ціле, другі — як особливе, а треті — як окреме.

Подібного погляду на означене співвідношення правових засобів, зокрема, дотримуються Г. О. Свердлик і Е. Л. Страунінг, які вважають, що «заходи захисту цивільних прав включають у себе цивільно-правові санкції, а ті, у свої чергу — заходи відповідальності». Врешті ці автори доходять висновку, що «заходи захисту складаються з організаційно-превентивних заходів і цивільно-правових санкцій. Санкції ж поділяються на санкції, що є заходами відповідальності, і санкції, що не є заходами відповідальності» [255, с. 10 – 11].

З наведеного вбачається, що правове регулювання цивільних правоохоронних відносин здійснюється правовими засобами, які залежно від їх безпосереднього призначення в аспекті законодавчого регулювання цивільних відносин можуть поставати у формі: 1) способів захисту цивільних прав, 2) цивільно-правових санкцій, 3) заходів цивільної відповідальності. При цьому засоби, що належать до кожної наступної з трьох перелічених правових форм, є водночас лише специфічним утіленням, різновидом засобів попередньої групи. Так, кожен захід цивільно-правової відповідальності є санкцією за вчинене цивільне правопорушення, а застосування будь-якої цивільно-правової санкції, своєю чергою, постає як форма реалізації окремого способу захисту цивільних прав.

Відповідну логіку законодавчого закріплення ілюструє І. В. Кочкодан, вказуючи, що відшкодування збитків та моральної (немайнової) шкоди (п. 8 і 9 ч. 2 ст. 16, ст. 22 і 23 ЦК України) зазначаються серед переліку універсальних способів захисту цивільних прав та інтересів. Ці ж способи названі й серед правових наслідків порушення зобов'язання (п. 4 ст. 611 ЦК України), тобто їх визначено як різновиди цивільно-правових санкцій у договірних відносинах. У той самий час відшкодування моральної шкоди є однією з двох основних форм позадоговірної відповідальності (ст. 1167 ЦК України), а відшкодування збитків є також одним із двох (поряд із

відшкодуванням у натурі) можливих способів відшкодування майнової шкоди у деліктних зобов'язаннях (ст. 1192 ЦК України) [119, с. 274 – 281].

Однак розібратися у категоріальних різночитаннях та визначити місце цивільно-правової санкції в ієрархічній побудові структурних елементів правового механізму захисту цивільних прав ще не означає відповісти на запитання про те, чим є цивільна відповідальність відповідальністю як санкція. Відповідь на нього, як і на будь-яке інше питання щодо змісту цивільної відповідальності диктується необхідністю найповнішого втілення закріплених за відповідним інститутом функцій правового регулювання.

Цивільно-правові санкції становлять своєрідний каркас усієї системи засобів цивільно-правового захисту. Окремі з цих санкцій запобігають шкідливим наслідкам порушення цивільного правовідношення, що ймовірно могли б настати у разі такого, інші — домогтися реального виконання зобов'язання і саме у такий спосіб забезпечують певне поновлення порушеного суб'єктивного права. Головна своєрідність заходів цивільно-правової відповідальності полягає у тому, що виключно через застосування санкцій цієї групи здійснюється компенсація майнових чи немайнових (моральних) втрат учасника цивільних відносин (постраждалого), забезпечується реальне відновлення його матеріального становища, відшкодування завданої йому шкоди.

Зазначені особливості функціональних характеристик певних груп цивільно-правових санкцій визначаються притаманними кожній окремій санкції (як відносно самостійному правовому засобу) специфічними можливостями впливу на учасників цивільних відносин. А необхідність існування такого розмаїття санкцій об'єктивно зумовлена тим, що результатом їх застосування, залежно від обставин та волевиявлення правомочного суб'єкта, має бути задоволення доволі відмінних за своїм змістом майнових і немайнових інтересів учасників цивільних відносин, які потерпіли від правопорушення. Причому за загальним правилом йдеться про захист не тільки того інтересу, що опосередкований порушенням суб'єктивним

цивільним правом, а й того, котрий виникає у зв'язку з самим фактом правопорушення.

Про яку б цивільно-правову санкцію не йшлося, вона завжди поставатиме як певна форма вираження правових наслідків учиненого правопорушення. Тож, цивільно-правові санкції можна поділити на дві групи: частина з них має виразно майновий характер, тоді як інші належать до заходів захисту організаційно-правового спрямування. До перших належать заходи відповідальності, що одержують вираження у компенсації, а до других — численні заходи оперативного впливу (оперативні санкції), що спрямовані на відновлення правовідношення та попереднього стану постраждалого на диспозитивних началах, а також забезпечувальні захисні заходи, зумовлені, зокрема, порушенням договірних зобов'язань (розірвання договору, зміна його умов), що реалізуються в юрисдикційному порядку.

В. С. Ем наголошує на таких особливостях відшкодування збитків: а) відповідні заходи є правоохоронними і застосовуються тільки тоді, коли зобов'язана сторона припустилася тих чи інших порушень; б) їх застосування носить односторонній характер, оскільки уповноваженій стороні немає потреби звертатися до компетентних державних органів [56, с. 418 – 419].

Роль оперативних санкцій у цивільному праві детально розглядає В. В. Вітрянський, котрий вважає, що «під заходами оперативного впливу розуміються передбачені законом односторонні дії кредитора щодо зміни чи припинення зобов'язання» [38, с. 564 – 567]. Вважаємо, що ця теза є справедливою стосовно деліктних зобов'язань у договорах, а власне деліктне зобов'язання може також одержувати вираз у певних заходах оперативного впливу.

За критерієм способу здійснення захисту прав та інтересів уповноваженої особи розмежовував різні види правоохоронних заходів В.П. Грибанов, який виділяв три різновиди правових заходів:

1) заходи фактичного характеру, що застосовуються уповноваженою особою при самозахисті цивільних прав;

2) заходи оперативного характеру, що є заходами юридичного впливу, але застосовуються самою уповноваженою особою;

3) правоохоронні заходи державно-примусового характеру, до яких учений відносить заходи цивільно-правової відповідальності, а також заходи державно-примусового характеру, що не можуть бути зараховані «ні до цивільно-правових санкцій, оскільки не пов'язані з покладенням на правопорушника цивільно-правової відповідальності, ні до заходів оперативного впливу, оскільки вони застосовуються не самою уповноваженою особою, а тим органом, який розглядає і вирішує даний цивільно-правовий спір» [59, с. 107 – 108]. Дану позицію вважаємо спірною за таких підстав:

- співвідношення між заходами фактичного характеру та заходами оперативного характеру;

- звуження цивільно-правової відповідальності виключно правоохоронними засобами державного примусу (що, на нашу думку, слід розглядати як додаткові, субсидіарні).

Вбачається, що об'єднуючим чинником для всіх заходів оперативного впливу є те, що вони не потребують звернення постраждалого від делікту до юрисдикційного органу, а саме їх застосування в принципі не вимагає залучення державного примусу. Інакше кажучи, заходи оперативного впливу постають як найбільш виразний вияв диспозитивних засад правоохоронних цивільних правовідносин та самозахисту цивільних прав (ст. 19 ЦК України), при цьому, на нашу думку, це стосується як договірних, так і позадоговірних відносин. Водночас їх специфічність щодо решти ймовірних засобів самозахисту виявляється у тому, що, на відміну від можливостей самозахисту в позадоговірних правовідносинах, заходи оперативного впливу не встановлюються кредитором у договірних відносинах на власний розсуд. Натомість умовою їх застосування є попереднє закріплення права на

застосування відповідних санкцій у договорі чи актах цивільного законодавства. Звідси вираженою метою заходів відповідальності виступає захист прав постраждалого на відшкодування заподіяної йому матеріальної чи моральної (немайнової) шкоди, а метою заходів оперативного впливу — використання правових засобів для самостійного захисту свого права на відновлення свого порушеного цивільного права.

Враховуючи, що цивільно-правова відповідальність без вини як деліктне правоохоронне зобов'язання втілюється в формах цивільно-правової санкції, відповідно заходи оперативного впливу в таких правовідносинах, що виявляються у певних позитивних діях заподіювача шкоди, також набувають ознак санкції. Зокрема, на визначення заходів оперативного втручання як оперативні санкції посилався В. С. Щербина [306, с. 325 – 329].

Одночасно слід пам'ятати, що у дещо ширшому контексті до загального кола способів захисту цивільних прав, крім санкцій, належать також і різноманітні превентивно-запобіжні заходи та заходи безпосередньої протидії протиправним посяганням на абсолютні цивільні права (ці останні пов'язані з можливістю здійснення фізичного впливу на самого правопорушника та (або) належне йому майно). Звичайно такого роду заходи мають чітко визначену сферу застосування — вони призначені для захисту абсолютних цивільних прав і за своєю суттю є такими, що не можуть бути використані для захисту прав кредитора у зобов'язальних відносинах (наприклад, необхідна оборона як спосіб реалізації права на самозахист — ст. 19 і 1169 ЦК України).

Додатково задля увиразнення юридичних ознак цивільно-правової відповідальності без вини варто зазначити, що запобіжні заходи, які вживаються уповноваженою особою в односторонньому порядку безвідносно до конкретної поведінки певного боржника, не можуть розглядатися як відповідні заходи відповідальності.

На підставі викладеного можна зробити декілька проміжних висновків щодо змісту й суті цивільно-правової санкції загалом та відповідальності як її різновиду.

По-перше, цивільно-правова санкція є заходом захисту цивільних прав та інтересів, що застосовується до конкретного порушника у зв'язку з вчиненим правопорушенням і передбачає настання для зобов'язаної особи небажаних (обтяжуючих) для неї наслідків майнового чи іншого (організаційно-правового тощо) характеру.

По-друге, застосування цивільно-правової санкції зумовлюється фактом та характером учиненого правопорушення, а тому її реалізація можлива виключно у рамках цивільних (правоохоронних) правовідносин. Відповідно в абсолютних правовідносинах, що забезпечують правову охорону права власності, особистих немайнових прав тощо, застосування цивільно-правової санкції уможливлується тільки після порушення абсолютного суб'єктивного права і виникнення у потерпілого права на відшкодування шкоди. Це, у свою чергу, означає, що за особливих умов, а саме з факту виникнення деліктних зобов'язань, змістовні характеристики санкції й відповідальності можуть збігатися. Точніше, у таких випадках відповідальність становить єдино можливу для правовідносин даного роду форму цивільно-правової санкції.

По-третє, зважаючи на компенсаційний характер цивільної відповідальності, вона є санкцією, що має суто майновий характер, отождествляючи для правопорушника певні майнові позбавлення (обтяження).

По-четверте, той самий компенсаційний характер цивільної відповідальності свідчить про те, що необхідність у застосуванні заходів цивільно-правової відповідальності зумовлюється майновими чи немайновими втратами потерпілого, що підлягають відшкодуванню (компенсації) за рахунок зобов'язаної особи. Таким чином, підставою для застосування цивільної відповідальності, на відміну від санкцій як більш загальної категорії захисту цивільних прав, є не будь-яке порушення

суб'єктивного цивільного права, а факт протиправного заподіяння особі майнової чи немайнової, договірної чи позадоговірної, фактично встановленої або узгоджено визначеної шкоди.

У світлі викладеного вище виникає необхідність знайти відповідь на запитання про те, в чому саме полягає відмінність правового впливу на особу-правопорушника при застосування до нього заходів цивільної відповідальності у порівнянні з тими правовими наслідками, що настають для зобов'язаної особи при застосуванні до неї інших цивільно-правових санкцій. У практичній площині, зважаючи на перелічені у гл. 3 ЦК України способи захисту цивільних прав, а також визначені у його ст. 611 правові наслідки порушення зобов'язання належить з'ясувати, які з означених законодавцем правових засобів є санкціями, а які — відповідальністю, а також чим ті та інші відрізняються одне від одного.

Відповідно до ст. 611 ЦК України у разі порушення зобов'язання настають такі, зокрема, правові наслідки, встановлені законом або договором: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від нього (якщо це встановлено договором чи законом) або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків та моральної шкоди. Поряд із цим слід згадати й норми про стягнення завдатку і процентів річних (ст. 570, 571 і ч. 2 ст. 625 ЦК України відповідно). При цьому всі згадані у зазначеній вище статті Цивільного кодексу України санкції відповідно до їх змісту становлять або заходи: 1) цивільно-правової відповідальності (відшкодування збитків та моральної шкоди — п. 4 ст. 611 ЦК України); 2) оперативного впливу (відмова від договору — п. 1 ст. 611 ЦК України); 3) що спрямовані на зміну чи припинення зобов'язання і не є при цьому заходами оперативного впливу, оскільки передбачають виключно юрисдикційну форму реалізації. До цієї групи санкцій слід віднести розірвання договору (також п. 1 означеної статті), включно з розірванням договору в разі його істотного порушення (ч. 2 ст. 651 ЦК України).

Спробуємо розглянути ці визначені цивільним законодавством правові засоби — з тим, щоб виокремити певні критерії для об'єднання їх в одну групу, або, навпаки, щоб визначити ознаки належної диференціації для цілей кваліфікації цивільної відповідальності без вини.

По-перше, очевидно, що у тій-таки ст. 611 ЦК України законодавець виходить з необхідності об'єднати абсолютно різні за своєю природою засоби правового захисту, здатні виконувати **функції припинення правопорушення** та (або) **поновлення порушеного права**. Тому спільною підставою для їх застосування у даному випадку недвозначно визначено факт здійсненого правопорушення. Це, у свою чергу, дає змогу стверджувати, що всі перелічені заходи у відповідному контексті (як реакція на правопорушення, його правовий результат) розглядаються саме як санкції. Проте, на відміну від стягнення неустойки та відшкодування збитків, підставою для зміни умов зобов'язання, розірвання договору чи відмови від нього можуть бути, крім правопорушення, також й інші юридичні факти, в тому числі й події, що можуть траплятися як у договірних правовідносинах, так і позадоговірних. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 762 ЦК України наймач набуває право вимагати зменшення плати за користування майном, якщо через обставини, за які він не відповідає, можливість користування майном істотно зменшилася. Крім того, згідно з ч. 6 цієї статті наймач звільняється від плати за весь час, протягом якого майно не могло бути використане ним через зазначені обставини. Але такого роду обставинами, внаслідок настання яких у наймача виникає право вимагати зміни умов зобов'язання щодо плати за користування майном, у кожному разі можуть бути і явища непереборної сили, і протиправні дії третіх осіб, а не тільки факт порушення договірних обов'язків з боку наймодавця.

По-друге, з чотирьох названих у ст. 611 ЦК України правових засобів лише два (обов'язок сплатити неустойку та відшкодування збитків) передбачають, у разі їх реалізації, звернення стягнення на майно боржника, тобто мають майновий характер, інші є заходами оперативного впливу.

По-третє, більшість окреслених засобів правового захисту (крім заходів оперативного впливу) передбачають обов'язковість ухвалення відповідного рішення юрисдикційного органу в разі незгоди зобов'язаної особи з вимогою іншої сторони щодо застосування наслідків, передбачених законом або договором на випадок порушення зобов'язання. Тобто в принципі вказана ознака, що може трактуватися як можливість задіяти примусову силу держави, не є винятковою властивістю якихось із розглядуваних заходів. Тому такі традиційно визнані форми цивільної відповідальності, як відшкодування матеріальної та моральної шкоди, не можуть бути відокремлені від решти засобів припинення правопорушення і поновлення попереднього стану сторін, зокрема за критерієм вжиття заходів державного примусу. Адже розірвання договору та зміна умов зобов'язання, коли вони не є результатом домовленості сторін, також реалізуються тільки у судовому порядку.

Наведені узагальнені ознаки здебільшого, як вбачається, є притаманними цивільно-правовій відповідальності без вини. Д. Ф. Плачков засоби відшкодування шкоди з деліктів, не заснованих на вині, визначав через категорію засобів захисту [185, с. 24].

Четвертою обов'язковою ознакою цивільної відповідальності за загальним правилом є додатковий характер майнового обов'язку порушника, який набуває відповідних кваліфікаційних ознак, наприклад, у проекції співвідношення його з примусовим виконанням обов'язку в натурі, що також є правовим засобом захисту цивільного права. Проте допоки в цивільному праві принцип реального виконання зберігається як одна з головних засад дотримання правопорядку в сфері договірних відносин, відсутні правові підстави для ідентифікації примусового виконання в натурі як заходу відповідальності, оскільки він набуває ознак основного обов'язку зобов'язаного суб'єкта. Значення у даному разі має різне функціональне навантаження, що покладається на такі засоби. Так, якщо присудження до виконання в натурі зорієнтовано на захист суб'єктивних цивільних прав

шляхом примусової реалізації первісного волевиявлення сторін договірних правовідносин, то різні форми відшкодування майнової і немайнової шкоди спрямовані на відновлення порушеного майнового стану та/або компенсацію немайнових втрат кредитора.

У контексті ж досліджуваної в цій дисертаційній роботі кваліфікації цивільно-правової відповідальності без вини розглядувана ознака набуває, на наш погляд, водночас принципово відмінних рис. Так, із позиції класичних підходів теорії абсолютних правовідносин впливає кваліфікація позитивного деліктного обов'язку як додаткового. Естраполюючи ж модель абсолютних правовідносин на структуру реального правоохоронного правовідношення, що виникає з делікту без вини, вбачається можливим відповідні деліктні зобов'язання безвинного заподіювача шкоди розглядати як основні, що в реальних умовах правової дійсності набувають трансформації від абсолютного негативного до суб'єктивного позитивного (деліктного) зобов'язання.

Системність наведених кваліфікаційних ознак цивільно-правової відповідальності без вини характеризує відповідним чином правову сутність явища, що в свою чергу одержує логічне втілення у визначенні його поняття.

У науці цивільного права поняття «цивільна відповідальність без вини», як уже зазначалося вище, не одержало чіткого усталеного змістовного визначення, що зумовлено дискусійністю проблематики визначення загального поняття «цивільна відповідальність».

У цивільному законодавстві України відсутнє легальне визначення поняття «цивільно-правова відповідальність» взагалі та «цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди» або «деліктна відповідальність» зокрема. Це дає можливість дослідникам, як зазначає О. О. Отрадна, по-різному тлумачити даний термін, надаючи свої визначення цивільно-правової відповідальності та їх обґрунтування [176, с. 61]. На її думку, деліктна відповідальність – це частина змісту деліктного зобов'язання, а саме це обов'язок відповідальної особи відшкодувати заподіяну потерпілому шкоду

[176, с. 63].

О.С. Іоффе відповідальність за випадок, тобто при відсутності вини, яка ґрунтується не на осуді поведінки правопорушника, а на стимулюванні його до здійснення певних дій у майбутньому, визначає як міру цивільно-правової відповідальності [88, с. 201 – 202].

О.В. Дмитрієва під безвинною цивільно-правовою відповідальністю розуміє фактичне відшкодування збитків чи сплату неустойки невинним правопорушником [70, с. 10] (дає визначення договірної відповідальності без вини).

К. В. Басін визначає відповідальність без вини як обов'язок правопорушника відшкодувати збитки. Вона викликана не бажанням піддати особу, що завдала шкоди без вини, осуду чи покаранню, а прагненням насамперед компенсувати випадково заподіяний збиток [28].

І. С. Канзафарова. зазначає, що з позицій догми права, якщо закон передбачає обов'язок однієї особи відшкодувати випадково заподіяні збитки іншій особі, то це – обов'язок на принципі ризику і є не відповідальністю, а її моделлю – квазівідповідальністю. Таким чином, сам ЦК України, пише вчена, містить у собі «юридичну неправду», оскільки називає відповідальністю те, що нею не являється [95, с. 89 – 92; 94, с. 372 – 376]. Нагадаємо, що такий підхід був застосований римськими юристами (про що йшлося вище), тож дана позиція має право на існування.

Водночас неоднозначно дослідники ставляться й до самого зазначення «відповідальність без вини», пропонуючи різні варіанти «відповідальність з винятком», «відповідальність за ризик», «відповідальність незалежно від вини».

Говорячі про відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, Г. Л. Пендяга пише, що вживання терміна «відповідальність без вини» є некоректним, правильніше говорити про **відповідальність за ризик**, оскільки дійсною умовою притягнення до відповідальності є дія випадку як зворотна сторона юридичного ризику

[179, с. 98]. Дане твердження можна вважати справедливим для спеціальних деліктів, що пов'язані з джерелами підвищеної небезпеки.

Співвідношення понять «відповідальність без вини» і «відповідальність незалежно від вини» проілюструємо на основі аналізу ч. 1 і 2 ст. 950 ЦК України. Так, якщо за втрату (нестачу) або пошкодження речі, прийнятої на зберігання, зберігач відповідає на загальних підставах, тобто за наявності вини, яка презюмується, то професійний зберігач відповідає за ці порушення, якщо не доведе, що це сталося внаслідок непереборної сили або через такі властивості речі, про які професійний зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або внаслідок умислу чи грубої необережності поклажодавця, тобто відповідальність професійного зберігача може настати без вини.

Якщо в першому випадку, щоб звільнитися від відповідальності треба довести, що вини в діях зберігача немає, то в другому випадку звільнитися від такої відповідальності доказом невинуватості неможливо (доведення невинуватості не буде мати ніякого юридичного значення). Звільнитися від такої відповідальності можливо тільки довівши наявність непереборної сили, таких властивостей речі, про які професійний зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або з умислу поклажодавця. Отже, поняття «відповідальність незалежно від вини» ширше, ніж поняття «відповідальність без вини», оскільки відповідальність незалежно від вини може настати як без вини, так і за вину інших, третіх (сторонніх) осіб. У даному випадку діє принцип презумпції вини, тобто заподіювач шкоди завжди вважається винуватим, доки не доведе зворотне. Зазначену презумпцію встановлено насамперед в інтересах найменш захищеної сторони, якою найчастіше є потерпілий, оскільки вона звільняє його від обов'язку доводити вину заподіювача шкоди. Потерпілому достатньо довести лише факт заподіяння шкоди і розмір понесених ним збитків; заподіювач шкоди має можливість довести, що він не є винуватою стороною.

На практиці бувають випадки, коли відповідач у суді не довів свою невинуватість, а позивач не довів вину відповідача. На думку О.В. Дмитрієвої, в такому випадку повинна діяти презумпція вини (*теорія неспростовної презумпції вини*). У разі якщо не встановлена ні вина, ні невинуватість, то цивільно-правова відповідальність покладається за наявності «квазі-суб'єктивної» умови відповідальності, якою є неспростовна презумпція вини, навіть якщо відповідач в дійсності є винуватим. Якщо відповідач в дійсності невинний, відповідальність при наявності «квазі-суб'єктивної» умови відповідальності означає насправді відповідальність без вини [71, с. 106]. З наведеного вбачається, що теорія неспростовної презумпції вини стосується випадків, що опосередковують правоохоронні деліктні правовідносини, які ґрунтуються на відповідальності незалежно від вини. Враховуючи ж багатоваріативність правових ситуацій, з якими пов'язують настання відповідальності без вини та для забезпечення правової визначеності щодо сприйняття інституту безвинної відповідальності, на наш погляд, слушним є зазначення в якості основного поняття «відповідальність без вини».

На нашу думку, цю правову дефініцію треба розглядати через призму поняття цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди – як вид деліктної відповідальності, що ґрунтуються на відповідальності за заподіяння шкоди незалежно від вини делінквента на засадах відновлення правового становища постраждалого, зокрема шляхом відшкодування (компенсації) завданої шкоди.

На підставі узагальнення наведених вище позицій вчених пропонуємо авторське визначення цивільно-правової відповідальності без вини як деліктне зобов'язання відповідальної особи відшкодувати випадкову (тобто, що ґрунтується принципі об'єктивного ризику) майнову (матеріальну) та/або моральну шкоду потерпілому.

Слід зазначити, що в науці цивільного права висловлювалися різні оцінки щодо доцільності інституту цивільної відповідальності без вини. Так,

Д. В. Боброва дотримувалася позиції, що це важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості в умовах технічного прогресу та використання джерел підвищеної небезпеки [34, с. 505 – 566] .

Водночас деякі науковці відповідальність без вини визначають як виняток, необхідну правову аномалію [254, с. 4].

І. С. Канзафарова зауважує, що все ж таки відповідальність без вини суперечить принципу справедливості [95, с. 92].

Ю. О. Денисов підкреслює, що безвинна відповідальність здатна не стільки дисциплінувати і зміцнювати правопорядок, скільки зменшувати дисципліну і стимулювати беззаконня, бо якщо відповідальність не залежить від вини, то який сенс у прагненні дотримуватися закону [66, с. 112].

К. В. Басін вважає, що безвинна відповідальність прямо суперечить цілям, функціям, принципам юридичної відповідальності. Безвинна відповідальність породжує у громадян тільки неповагу до закону та органів державної влади, які втілюють відповідні заходи у життя [28 , с. 123].

В. Володарський звертає увагу на те, що ряд положень концепції «цивільної відповідальності без вини» суперечать Конституції України [51, с. 75 – 76] .

Ми дотримуємося тих позицій, що цивільно-правова відповідальність без вини є специфічним інститутом цивільно-правової відповідальності, що належить до засобів загальної превенції забезпечення правопорядку у сфері цивільних відносин, вихідним принципом якого є “не нашкодь”. Водночас цивільно-правова відповідальність без вини спрямована на забезпечення стабільності цивільних правовідносин, непорушності цивільних прав, відповідно — їх відновлення у разі порушення. Тому цивільно-правова відповідальність без вини має переважно компенсаційний (поновлюючий) характер.

Висновки до Розділу 1

Доктриною цивільного права України не вироблено єдиних засад та підходів щодо обґрунтування поняття, змісту та сутності цивільно-правової відповідальності без вини. З'ясовано, що переважна більшість питань цивільно-правової відповідальності без вини в науці цивільного права України мають дискусійний характер. Водночас розвиток наукової думки з цих питань свідчить про доцільність виробити узагальнені теоретичні основи сучасного розуміння цієї правової категорії в цивільному праві України, тому нами висвітлюються підходи щодо розробки теорії відповідальності без вини в цивільному праві України.

Визначено, що теорія цивільно-правової відповідальності без вини є системою взаємопов'язаних і взаємоузгоджених понять, поглядів, суджень і висновків про цивільно-правову відповідальність без вини як явище об'єктивної правової дійсності. Вона є складовою теорії цивільно-правової відповідальності, що виступає однією зі складових частин (елементів) вчення про цивільне право в цілому, а також теорії про юридичну відповідальність.

Узагальнено наукові позиції та визначено, що правова сутність цивільно-правової відповідальності (як загальної категорії) розкривається в таких основних її властивостях: по-перше, вона є одним із можливих різновидів цивільно-правових санкцій; по-друге — формою правового впливу на правопорушника; по-третє, такий вплив передбачає принаймні потенційну можливість застосування державного примусу; по-четверте, втілює специфічний зміст цивільно-правової відповідальності — виникнення додаткового обов'язку, відмінного від основного. В єдності цих правових властивостей розкривається особливість відповідальності як санкції та взаємозв'язок обох цих категорій як окремого і особливого в межах загальної системи заходів захисту цивільних прав та інтересів.

Проаналізовано науково-методологічні основи та підходи щодо розробки теорії цивільно-правової відповідальності без вини.

Досліджено генезу теорії цивільно-правової відповідальності без вини.

З'ясовано, що її витoki беруть початок із римського права, в рамках якого інститут відповідальності без вини пройшов еволюцію в проєкції: відповідальність-помста, закон таліона - *jus talions* (або закон відплати), система штрафів (*poena*). У класичному римському праві було започатковано диференціацію деліктної відповідальності за ознаками звичайних деліктів та особливих випадків – квазиделіктів, що виникали незалежно від вини за принципом спричинення. Такі випадки були винятками, що чітко визначалися законом.

На основі комплексного аналізу наукових концепцій щодо обґрунтування теорії відповідальності без вини, що дає достатньо повне уявлення про особливості формування її теоретичних основ та розвиток цивілістичної правової думки з цих питань, запропоновано авторську класифікацію таких концепцій:

- *теорії функціонального обґрунтування цивільно-правової відповідальності без вини*: теорія двохаспектної правової відповідальності (Д.В. Боброва, П.Є. Недбайло, М.С. Строгович); теорія організаційно-технічної превенції (В. Варкалло); теорія стимулювання чи винуватого начала з винятком (теорія вини з винятком або теорія стимулювання) (М.М. Агарков, Б.С. Антимонов, Д.В. Боброва, В.І. Серебровський);

- *теорії щодо розуміння вини у складі цивільно-правової відповідальності без вини*: теорія «двох підстав» (К.К. Яічков); теорія стимулювання чи винуватого начала з винятком (теорія вини з винятком або теорія стимулювання); теорія вини та спеціальних юридичних фактів (теорія «вини та закону») (Г.К. Матвєєв); теорія вини та суб'єктивного ризику (В.А. Ойгензіхт, С.І Братусь); теорія вини та об'єктивного ризику (О.О. Красавчиков, М.С. Малєїн, О.Е. Лейст);

- *теорії причинного зв'язку*: теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку (Б.С. Антимонов, П.Д. Камінська, Л.А. Лунц, Г.К. Матвєєв, Е.А. Флейшиць); теорія необхідної умови (або рівноцінних умов) (Т. Гоббс, М. Бурі);

– *теорії об'єктивних умов цивільно-правової відповідальності без вини*: теорія можливого і дійсного заподіяння шкоди (О. С. Іоффе); необхідної умови (або рівноцінних умов) (Т. Гоббс, М. Бурі); теорія адекватного заподіяння; теорія вини та об'єктивного ризику (О.О. Красавчиков, М.С. Малєїн, О.Е. Лейст); теорія вини та ризику (А. Гусаков та І. Лібба); теорія законного страхування (О.О. Красавчиков).

За результатами дослідження теоретичних аспектів щодо визначення правової сутності цивільно-правової відповідальності без вини з'ясовано, що цивільно-правова відповідальність без вини є видом деліктного зобов'язання, що виникає з факту заподіяння особі шкоди за відсутності вини правопорушника. Така відповідальність є винятком, оскільки за загальним правилом цивільно-правова відповідальність ґрунтується на принципі вини у вчиненні правопорушення суб'єктивних цивільних прав. Однак у ряді випадків з фактів заподіяння особі шкоди та порушення суб'єктивного права вина не має юридичного значення для притягнення правопорушника до цивільної відповідальності.

Сформульовано авторське визначення поняття “цивільно-правова відповідальність без вини” як деліктне зобов'язання відповідальної особи відшкодувати потерпілому випадкову (тобто таку, що ґрунтується на принципі об'єктивного ризику) майнову (матеріальну) та/або моральну шкоду.

Цивільно-правова відповідальність без вини має характер цивільно-правового примусу, що в сучасному праві слід розглядати як позитивний правоохоронний обов'язок делінквента, виконання якого ґрунтується на перевагах диспозитивних начал цивільного права. Водночас він може бути забезпечений засобами державного примусу, в тому числі юрисдикційними. Мета державного примусу полягає не в покаранні та вихованні правопорушника, а в правоохороні цивільних правовідносин і компенсації завданої шкоди порушенням цивільних прав на засадах справедливості, об'єктивності, адекватності й розумності.

Із позиції класичних підходів теорії абсолютних правовідносин впливає кваліфікація позитивного деліктного обов'язку як додаткового. Естраполюючи ж модель абсолютних правовідносин на структуру реального правоохоронного правовідношення, що виникає з делікту без вини, вбачається можливим відповідні деліктні зобов'язання безвинного заподіювача шкоди розглядати як основні, що в реальних умовах правової дійсності набули трансформації від абсолютного негативного до суб'єктивного позитивного (деліктного) зобов'язання.

Розвиток цивілістичної думки щодо обґрунтування цивільної відповідальності без вини пов'язаний із тенденціями розвитку цивільного законодавства з цих питань та законодавства у цілому. В сучасних умовах формування системи права України на засадах верховенства права та утвердження принципу пріоритету прав людини, а також з урахуванням стану правової думки з досліджуваної проблематики є підстави припустити, що інститут цивільно-правової відповідальності без вини не вичерпав свого правоохоронного потенціалу, утім потребує нових концептуальних підходів щодо його обґрунтування й оновлення, зокрема за рахунок пошуку правових форм і механізмів оптимального поєднання приватно-правових та публічно-правових елементів щодо розподілу ризиків за випадкове заподіяння шкоди особі й порушення її цивільних прав.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ОСНОВИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

2.1. Джерела правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини у праві України

В юридичній науці під поняттям «джерела правового регулювання» (джерела права) визначають форми існування правових норм як офіційні способи зовнішнього вираження й закріплення норм права. У такому значенні до основних джерел (форм) права традиційно відносять: а) нормативно-правовий акт; б) нормативно-правовий договір; в) правовий звичай; г) правовий прецедент. У цьому підрозділі дисертантом поставлено за завдання здійснити аналіз джерел правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини та визначити їх особливості.

Джерельну основу інституту цивільно-правової відповідальності без вини в Україні становить система нормативно-правових актів, що містять норми, якими регулюється даний вид відповідальності.

Нормативно-правові акти займають особливе місце у системі правових актів (їх необхідно відрізняти від актів застосування й тлумачення права [273]. За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: закони і підзаконні акти.

Чільне місце в системі національного законодавства України посідає Конституція України [112]. Конституція є головним джерелом національної правової системи.

Конституція України безпосередньо не згадує такого поняття, як «цивільно-правова відповідальність без вини», однак визначає систему загальних засад, що забезпечують основу даного правового інституту. Так, до

загальних конституційних засад цього інституту слід віднести насамперед ті, що визначають загальні основи конституційного правопорядку в державі.

До таких належать приписи Основного Закону України, згідно з якими: Україна є незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1); людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а держава – відповідальною перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3); в Україні визнається і діє принцип верховенства права (що насамперед означає визнання пріоритету прав і свобод людини) та Конституції України (ст. 8); чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9); держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, їх рівність перед законом (ст. 13); гарантується право власності на землю (ст. 14); обов'язком держави є забезпечення екологічної безпеки, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу (ст. 16); найважливішими функціями держави визначено захист суверенітету і територіальної цілісності і недоторканності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки (ст. 17); правовий порядок ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, тоді як органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19).

Важливими конституційними положеннями в контексті досліджуваної теми є ті, що закріплюють систему особистих і майнових прав людини та гарантії їх непорушності. Так, конституційні засади непорушності прав людини одержали системне закріплення в приписах Конституції України про те, що: права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, при

прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22); конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64); інституційно-процедурних гарантій щодо внесення змін до Основного Закону стосовно прав і свобод людини і громадянина (ст. 157, 159).

Серед конституційних положень, якими визначаються права і свободи та обов'язки людини, в контексті цієї роботи слід звернути увагу насамперед на ті, що встановлюють: право на вільний розвиток особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (ст. 23); гарантії рівності та недискримінації (ст. 24, 52); гарантії національного правового режиму для іноземців та осіб без громадянства (ст. 26); право на життя (ст. 27); право кожного на повагу до його гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); недоторканність житла (ст. 30); невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 31, 32); свобода пересування та вільного вибору місця проживання (ст. 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, світогляду і віросповідання (ст. 34, 35); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; гарантії непорушності права приватної власності; використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом; захист прав споживачів (ст. 42); право на працю, належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату (ст. 43); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на охорону здоров'я, медичну допомогу (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50); захист інтелектуальної власності (ст. 54); право на правову допомогу (ст. 59); межі юридичної відповідальності (ст. 61); загальний обов'язок не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки,

неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 66, 68).

До найважливіших конституційних положень належать приписи ст. 55 Основного Закону, якими закріплюється система гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, а саме: судового захисту (як універсальної гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина); права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; права на звернення за захистом до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Статтею 56 Конституції України встановлено, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Важливою засадою щодо формування інституту цивільної відповідальності без вини є, як вважаємо, конституційна вимога виключно законодавчого визначення прав і свобод людини і громадянина, гарантій цих прав і свобод; основних обов'язків громадянина, а також засад цивільно-правової відповідальності (п. 1, 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України). У цьому зв'язку слід звернути увагу на позиції Конституційного Суду України, які він висловив у своєму Рішенні від 30.05.2001 № 7-рп/2001 щодо офіційного тлумачення положення п. 22 ч. 1 ст. 92 [251] стосовно того, що цим положенням визначено, що виключно законами України мають врегульовуватись засади цивільно-правової відповідальності (загальні підстави, умови, форми відповідальності тощо). В такий спосіб Конституція України заборонила врегульовувати зазначені питання підзаконними нормативно-правовими актами та встановила, що лише Верховна Рада

України у відповідному законі має право визначати ці питання. Наведене вказує на те, що інститут цивільно-правової відповідальності без вини має законодавчу природу, тобто охоплює норми, що містяться в законодавчих актах. Особливістю такого виду джерел цього інституту, до яких відносять нормативно-правові акти, є те, що до них належать виключно закони.

Визначальним джерелом правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини є Цивільний кодекс України [299], яким визначено: загальні засади цивільно-правової відповідальності (яка відповідно до ч. 3 ст. 14 визнається засобом забезпечення виконання цивільного обов'язку), що кореспондуються з засадами захисту цивільних прав (гл. 3 розд. 1 кн. 1), правилами про відповідальність за порушення зобов'язання (гл. 51 розд. 1 кн. 5, зокрема ст. 614, 617), а також правила про зміну або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин (ст. 652), про зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я, життя фізичної особи, майна іншої особи (ст. 1161, 1162), про відшкодування шкоди за недоговірними зобов'язаннями, що впливають з деліктів (гл. 82 розд. 2 кн. 5).

Норми, що регулюють цивільну відповідальність без вини, містяться також в інших кодексах України. Так, Господарський кодекс України [55] у ст. 218 визначає підстави господарсько-правової відповідальності, якими за загальним правилом є правопорушення у сфері господарювання. Водночас частиною другої цієї статті встановлено, що учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності.

Кодексом цивільного захисту України [109] врегульовано питання відшкодування матеріальних збитків та забезпечення житлом постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій (ст. 85, 86).

Відповідно до ст. 110 Водного кодексу України [50] передбачено, що порушення водного законодавства тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність згідно з законодавством України. Водночас встановлено, що водокористувачі звільняються від відповідальності за порушення водного законодавства, якщо вони виникли внаслідок дії непереборних сил природи чи воєнних дій.

Кодекс торговельного мореплавства України [108] також регулює питання щодо звільнення від відповідальності. Згідно з його ст. 316 оператор ядерного судна зобов'язаний відшкодувати ядерну шкоду, якщо не доведе, що шкода виникла внаслідок воєнних дій, ворожих дій або народних заворушень, непереборних сил природи.

Серед законів, що регулюють питання цивільно-правової відповідальності без вини слід виокремити закони, що стосуються договірних відносин, закони у сфері захисту прав споживачів та ті, які регулюють правовідносини, що виникають стосовно об'єктів підвищеної небезпеки.

Законом України «Про заставу» від 02.10.1992 № 2654-XII [216] врегульовано механізми відповідальності заставодержателя за втрату, недостачу або пошкодження предмета застави при закладі (ст. 48), що включають елементи відповідальності без вини. Так, передбачено, що за втрату або недостачу предмета закладу заставодержатель несе відповідальність у розмірі вартості втраченого майна, а за пошкодження предмета закладу – в розмірі суми, на яку знизилась вартість заставленого майна. Заставодержатель зобов'язаний відшкодувати заставодавцю всі заподіяні втратою, недостачею чи пошкодженням предмета закладу збитки в повному обсязі, якщо це передбачено законом чи договором. Заставодержатель відповідає за втрату, недостачу чи пошкодження предмета закладу, якщо він не доведе, що втрата, недостача чи пошкодження сталися

не з його вини. Якщо заставодержателем є ломбард або інша організація, для якої надання кредитів громадянам під заклад є предметом її діяльності, звільнення від відповідальності може мати місце лише за умови, що заставодержатель має докази, що втрата, недостача чи пошкодження предмета закладу сталися внаслідок непереборної сили.

Відповідальність за порушення договірних зобов'язань під час перевезень також враховує випадки позадоговірних деліктів. Законом України «Про залізничний транспорт» від 04.07.1996 № 273/96-ВР [215] встановлено, що за незбереження (втрату, нестачу, псування, пошкодження) прийнятого до перевезень вантажу, багажу, вантажобагажу перевізники несуть відповідальність у розмірі фактично заподіяної шкоди, якщо не доведуть, що втрата, нестача, псування, пошкодження виникли з не залежних від них причин (ст. 23).

Джерелами правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини є ряд законів, що регулюють питання захисту прав споживачів.

Основним з них є Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 № 1023-XII [222], яким врегульовано відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлено права споживачів, а також визначено механізм їх захисту.

Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» від 19.05.2011 № 3390-VI [202] регулює відносини щодо відповідальності за шкоду, завдану потерпілому внаслідок дефекту в продукції, яка введена в обіг в Україні. Встановлено, що цей Закон не обмежує будь-яких прав потерпілого згідно з договірними чи недоговірними зобов'язаннями, що встановлюють іншу, ніж передбачена цим Законом, відповідальність, зокрема права на відшкодування моральної шкоди або права на відшкодування шкоди в окремих сферах цивільних відносин відповідно до законодавства (ст. 2). Відповідно до його ст. 4 відшкодування

шкоди не залежить від вини виробника продукції, а також від того, чи перебував потерпілий з ним у договірних відносинах.

Ст. 16 Закону України «Про загальну безпечність нехарчової продукції» від 02.12.2010 № 2736-VI [214] передбачено, що виробник не несе відповідальності, якщо доведе, зокрема, що з урахуванням усіх обставин відповідна продукція після введення її в обіг стала небезпечною внаслідок дій або бездіяльності інших осіб чи обставин непереборної сили.

Положення, що стосуються цивільно-правової відповідальності без вини, містять законодавчі акти, що регулюють діяльність, пов'язану з експлуатацією, використанням об'єктів підвищеної небезпеки.

Законом України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18.01.2001 № 2245-III [228] у статті 16 встановлено, що шкода (в тому числі моральна), заподіяна фізичним чи юридичним особам внаслідок аварії, що сталася на об'єкті підвищеної небезпеки, незалежно від вини суб'єкта господарської діяльності, у власності або у користуванні якого перебуває об'єкт підвищеної небезпеки, відшкодовується суб'єктом господарської діяльності цим особам у повному обсязі, крім випадків, коли аварія виникла внаслідок непереборної сили або з умислу потерпілого.

Законом України «Про транспорт» від 10.11.94 № 232/94-ВР [240] у ст.13 зазначено, що підприємство транспорту, діяльність якого пов'язана з підвищеною небезпекою, несе матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок загибелі або ушкодження здоров'я пасажирів під час користування транспортом, у порядку, встановленому чинним законодавством України. Водночас передбачено, що підприємства транспорту відповідають за втрату, нестачу, псування і пошкодження прийнятих для перевезення вантажу, багажу, пошти у розмірі фактичної шкоди, якщо вони не доведуть, що втрата, нестача, псування або пошкодження сталися не з їх вини.

Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08.02.95 № 39/95-ВР [201] встановлює відповідальність

оператора за ядерну шкоду (ст. 72), яка згідно з цим Законом є абсолютною – тобто настає незалежно від встановлення його вини, крім випадків, передбачених ч.2 ст. 73, згідно з якою оператор звільняється від відповідальності за ядерну шкоду, якщо вона заподіяна ядерним інцидентом, що виник безпосередньо як наслідок стихійного лиха виняткового характеру, збройного конфлікту, воєнних дій, громадянської війни або повстання.

Аналіз законодавчих актів України, що містять норми, які регулюють питання деліктної відповідальності без вини, вказує на комплексність інституту цивільної відповідальності без вини, системне закріплення відповідних положень про таку відповідальність у спеціальних законах, що регулюють окремі сфери або правовідносини, в розвиток відповідних загальних приписів ЦК України як базового акта цивільного законодавства.

До нормативно-правових договорів у міжнародному праві відносять міжнародні договори, що містять норми права обов'язкові до виконання державою — учасницею. Тож, до джерел правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини належать міжнародні договори України, що були нею ратифіковані та стали частиною національного законодавства відповідно до ст. 9 Конституції України, що містять відповідні норми про таку відповідальність.

До таких належить Конвенція Організації Об'єднаних Націй про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами від 29.03.72 [226] (ратифікована Законом України від 17.12.97 № 736/97-ВР), ст. XII якої встановлено, що компенсація, яку запускаюча держава зобов'язана виплатити на підставі цієї Конвенції за завдану шкоду, визначається відповідно до міжнародного права і принципів справедливості, з тим щоб забезпечити відшкодування шкоди, що відновлювало б фізичній або юридичній особі, державі або міжнародній організації, від імені яких подається претензія, положення, яке існувало б, якби шкоди не було завдано.

Конвенцією Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.80 [210] (набула чинності для України 01.02.91) у ст. 79 передбачено, що сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого із своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків.

Наведені міжнародні документи свідчать про те, що питання деліктної відповідальності без вини є предметом правового регулювання на рівні універсальних міжнародно-правових актів. Міжнародне право передбачає існування деліктних зобов'язань без вини у договірних і позадоговірних відносинах.

Відповідно до взятих Україною на себе зобов'язань у зв'язку з набуттям членства у Раді Європи Верховною Радою України 17.07.97 ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколи до неї [221]. Конвенцією закріплено основні права і свободи людини, встановлено міжнародні норми, яких повинні дотримуватися держави у своїх відносинах з людиною, обов'язки держав ефективно забезпечувати всім, хто підпадає під їх юрисдикцію, користування конвенційними правами. Конвенція є частиною міжнародного права і тлумачиться на основі його загальновизнаних принципів і норм та застосування правил, встановлених Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. [233].

За ст. 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розд. I цієї Конвенції. Згідно з положеннями Конвенції конвенційні гарантії забезпечуються правовими засобами відновлення порушених прав, у тому числі шляхом відшкодування, що втілено у положенні про справедливую сатисфакцію (ст. 41).

Правовий звичай розглядається як форма (джерело) права, коли звичай санкціонований державою та набуває змісту загальнообов'язкового правила. До правових звичаїв, що стосуються правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини, слід віднести вироблене практикою ділового обороту договірне застереження про форс-мажор.

Форс-мажор бере свій початок зі стародавнього римського принципу *rebus sic stantibus* («за умови, що обставини залишаються незмінними»), які слугували для пом'якшення суворої договірної відповідальності, що знайшла своє відображення в римській доктрині *pacta sunt servanda* («контракт має виконуватися»). Термін «форс-мажор» має французьке походження (від фр. *Force-majeure*) [111], що означає «непереборна сила». Таке договірне застереження визначає обставини, за яких договірна сторона звільняється від виконання договірного зобов'язання.

Підтвердженням звичаєвої природи форс-мажорного застереження є включення положень про нього до такого документа Міжнародного інституту уніфікації приватного права, що є міжурядовою організацією та в даний час налічує 58 держав-членів з усіх континентів земної кулі [48], як Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT) від 01.01.94 [195]. У преамбулі цього документа йдеться, зокрема, про те, що ці принципи застосовуються тоді, коли сторони домовилися, що їх договір буде регулюватися «загальними принципами права», «*lex mercatoria*» або аналогічними положеннями. Ст. 7.1.7 цих Принципів врегульовано питання непереборної сили (форс-мажор). Передбачено, що невиконання стороною договору має виправдання, якщо ця сторона доведе, що таке невиконання було викликане перешкодою, яка виникла з причин, що не залежали від її волі, і що нерозумно очікувати від неї прийняття до уваги перешкоди під час укладення договору або ж уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків. Якщо перешкода є тимчасовою, сторона звільняється від відповідальності на період часу, який вважається розумним, беручи до уваги вплив перешкоди на виконання

договору. Сторона, яка не може виконати договір, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду та про її вплив на здатність першої сторони виконати договір. Якщо повідомлення не отримане іншою стороною протягом розумного строку після того, як про перешкоду дізналася або повинна була дізнатися сторона, яка не виконала зобов'язання, остання несе відповідальність за збитки, що стали наслідком неотримання такого повідомлення. Положення даної статті не позбавляють сторону можливості використати право розірвати договір, або притримати виконання, або вимагати виплати процентів з несплачених грошей.

Поняття форс-мажору не одержало чіткого визначення в законодавстві України, однак про його легітимність у практиці ділового обороту та звичаєве походження можна знайти підтвердження у відповідних офіційних документах, зокрема роз'ясненні, наданому у Листі Державної податкової адміністрації України від 10.08.2004 № 15183/7/23-5317 «Про форс-мажорні обставини» [241]. Наведене вказує на доцільність законодавчого врегулювання питань форс-мажору, що відповідає міжнародній практиці ділового обороту.

До джерел правового регулювання відносять, як зазначалося вище, правовий прецедент, під чим у праві розуміють рішення компетентного державного органу (зазвичай судового) в конкретній юридичній справі, що являє загальнообов'язковий приклад рішення наступних аналогічних справ. Україна не є державою прецедентного права, разом із тим прикладом таких джерел в українському законодавстві можна визначити судові справи Європейського суду з прав людини. Так, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, Україна повністю визнала компетенцію Європейського суду з прав людини приймати заяви про порушення нашою державою конвенційних зобов'язань та обов'язковість його юрисдикції в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. В аспекті ж його практики Конвенція є взірцем європейських традицій захисту прав людини та плідним джерелом для пошуку

цивілізованих правових форм щодо формування та розвитку взаємовідносин між людиною і державою [104, с. 179] .

Визначені Конвенцією та сформовані практикою Суду європейські стандарти прав людини відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV [200] упроваджено в українське законодавство, судочинство та адміністративну діяльність і визнано джерелом національного права (ст. 17, 19). Тому аналіз практики та загальних підходів Суду з питань, що стосуються цивільно-правової відповідальності без вини, є актуальним і становить значний інтерес як з точки зору вивчення теоретичних аспектів проблеми, так і в практичному сенсі – для розвитку законодавчої та правозастосовної діяльності в річищі європейських традицій.

2.2. Загальна характеристика та класифікація відповідальності без вини у цивільному праві України

Цивільно-правова відповідальність без вини є видом цивільно-правової відповідальності, що відповідно до ч. 3 ст. 14 Цивільного кодексу України є правовим засобом забезпечення виконання цивільних обов'язків. Цей вид цивільної відповідальності пов'язаний із заподіянням майнової та немайнової (моральної) шкоди, коли наявність і ступінь вини заподіювача шкоди не має значення, а сам факт спричинення такої шкоди розглядається як цивільне правопорушення в сенсі порушення суб'єктивних цивільних прав (делікт). Факт спричинення шкоди та порушення цим суб'єктивного права зумовлює виникнення суб'єктивного деліктного зобов'язання щодо її відшкодування (компенсації) та відновлення порушеного цивільного права.

У цивільному праві України відповідальність із заподіяння шкоди внаслідок цивільного правопорушення зазвичай визначають як деліктну та відносять до позадоговірної відповідальності. Таку позицію від авторського

колективу відомого українського видання «Юридична енциклопедія» висловлює Г.В. Єрмоєнко, зазначаючи, що на відміну від відповідальності цивільної за порушення договірної зобов'язання деліктна відповідальність настає при порушенні загального, обумовленого законом зобов'язання особи не завдавати шкоди будь-кому [308, с. 55].

Із такою позицією можна погодитися частково, виходячи з загального (абсолютного) обов'язку не порушувати суб'єктивні цивільні права особи. Однак, на нашу думку, є підстави вважати, що цивільна відповідальність без вини (як деліктна відповідальність) може мати місце як у позадоговірних відносинах, так і договірних. На це, зокрема, вказує логіка розміщення відповідних норм, які регулюють такі правовідносини, в певних структурних частинах Цивільного кодексу України.

Так, норми, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди за недоговірними (позадоговірними) зобов'язаннями, охоплені окремою гл. 82 підрозд. 2 – «Недоговірні зобов'язання», що разом із підрозд. 1 – «Договірні зобов'язання» включений до Розд. III – «Окремі види зобов'язань»; він у свою чергу є структурною складовою Кн. 5 – «Зобов'язальне право», що в Розд. I – «Загальні положення про зобов'язання» вміщує гл. 51 – «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання». Вірогідно, що норми цієї глави є загальними стосовно положень про порушення зобов'язань окремих видів – договірних і недоговірних.

Правильність такого підходу підтверджується положеннями ст. 614 Цивільного кодексу України, згідно з якою встановлено, що особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1); особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (ч. 2). З наведених приписів вбачається слушним визначити такі основні позиції законодавця щодо встановлення відповідальності за порушення зобов'язання:

а) цивільне право України у питаннях відповідальності за порушення зобов'язань виходить із загального принципу наявності вини;

б) відповідальність за порушення зобов'язання може виникнути без вини, якщо це передбачено законом в імперативному порядку або сторонами у договорі;

в) у разі порушення зобов'язання наявність вини презюмується;

г) для визнання особи невинуватою, вона має довести, що вона вжила всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання.

Окреслені позиції в частині встановлення підстав для відповідальності без вини, на нашу думку, є застосовними до порушень як договірних, так і позадоговірних зобов'язань, оскільки порушенням зобов'язання відповідно до ст. 610 Цивільного кодексу України є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання). Так, у договірних відносинах відповідальність зазвичай є договірною, бо вона настає за порушення обов'язків, що становлять зміст договірних відносин – заснованих на договорі. Тобто навіть у разі, якщо йдеться про цивільну відповідальність без вини та заподіяння шкоди (збитків), такі збитки зумовлені власне невиконанням договірних зобов'язань, хоча це невиконання буде пов'язане з незалежними від зобов'язаної особи обставинами.

Слід наголосити, що така позиція дисертанта є відмінною від тих, що висловлюються в науці цивільного права. Так, В.В. Луць вважає, що позадоговірною (або недоговірною) є відповідальність, що настає за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої за відсутності між ними договору або незалежно від наявних між ними договірних відносин. Така відповідальність настає за порушення обов'язку, встановленого законом або підзаконним актом, і найчастіше виражається у формі відшкодування збитків

[298, с. 713]. Ця позиція, на нашу думку, є спірною, зокрема в частині твердження, що відповідний обов'язок встановлюється підзаконним актом,

що не узгоджується з положенням п. 1 ч.1 ст. 92 Конституції України, згідно з якою виключно законом визначаються права, свободи людини, їх гарантії та обов'язки. Крім того, як вважаємо, значення має суть порушеного зобов'язання: чи стосується воно порушення власне договірних суб'єктивних прав конкретно визначеного суб'єкта (тобто визначеного договором кола осіб, зобов'язаних у рамках договірного правовідношення, зокрема й спеціальними правилами доказування факту заподіяння шкоди), чи таке порушення випливає з самого факту завдання шкоди, що є об'єктивною підставою для настання відповідальності.

Так, обґрунтовуючи свою позицію, вчений зазначає, що у разі заподіяння каліцтва або іншого ушкодження здоров'я фізична чи юридична особа, відповідальні за шкоду, зобов'язані відшкодувати потерпілому заробіток (дохід), втрачений ним унаслідок втрати або зменшення працездатності, виплатити потерпілому одноразову допомогу у встановленому законом порядку та компенсувати витрати, спричинені ушкодженням здоров'я, зокрема на посилене харчування, протезування, санаторно-курортне лікування, сторонній догляд тощо. У цьому разі відповідальність є позадоговірною, хоч потерпілий з організацією чи громадянином може перебувати у трудових відносинах. При цьому вчений посилається на роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди» від 01.04.94 № 02-5/215, в якому звертається увага на необхідність відрізняти обов'язок боржника відшкодувати збитки, заподіяні невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання, що виникло з договору, від позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, яке виникло внаслідок заподіяння шкоди. Звичайно, зазначає вчений, можуть мати місце випадки, коли сторони перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією зі сторін другій стороні не пов'язано з виконанням зобов'язання, що випливає з цього договору. За таких обставин незалежно від наявності договору, при вирішенні спору слід керуватися правилами про позадоговірну

відповідальність щодо відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок загибелі (смерті) чи ушкодження здоров'я пасажирів під час користування транспортом, а також шкоди, заподіяної здоров'ю або майну споживача товарами (роботами, послугами) неналежної якості [298, с. 713].

Наведена аргументація, на нашу думку, видається суперечливою, оскільки не встановлює критеріїв для чіткого розмежування позадоговірних (деліктних) зобов'язань із завдання шкоди між суб'єктами, пов'язаними договірними відносинами, та суб'єктами власне деліктних правовідносин.

Звернемо увагу на деякі юридичні аспекти розмежування деліктних зобов'язань, що виникають у рамках договірних відносин, та тих, що впливають з позадоговірних відносин у зв'язку з заподіянням шкоди.

Так, у вище наведеному роз'ясненні Президії Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди» від 01.04.94 № 02-5/215 в редакції Рекомендацій Президії Вищого господарського суду України від 29.12.2007 № 04-5/239 [208] зазначається, що слід відрізняти обов'язок боржника відшкодувати збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання, що випливає з договору (ст. 623 ЦК України), від позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, що виникає внаслідок завдання шкоди (гл. 82 ЦК України). Водночас наголошується на тому, що необхідно враховувати, що можуть мати місце випадки, коли сторони перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією із сторін іншій стороні не пов'язане з виконанням зобов'язання, що випливає з цього договору. За таких обставин, незалежно від наявності договору, при вирішенні спору слід керуватися нормами ЦК України та ГК України щодо відшкодування позадоговірної шкоди.

Така позиція Вищого господарського суду України викликає здивування, оскільки ГК України не містить положень, якими регулюється позадоговірна відповідальність, а в самому його тексті відсутні згадки або посилення на такі зазначення як: «позадоговірна(е)» (шкода,

відповідальність, зобов'язання), «делікт» (або похідні від нього), «форс-мажор», «відповідальність без вини».

Разом із тим, ГК України містить норми, якими регулює питання звільнення суб'єкта господарських відносин від відповідальності за порушення господарського зобов'язання, а саме: на підставі доведення, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення, або що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності (ч. 2 ст. 218). Дане положення кореспондується з приписом ст. 617 ЦК України, згідно з яким особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

При цьому у ч.4 ст. 218 ГК України, якою визначено межі господарсько-правової відповідальності, встановлено, що сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин. Очевидно, що у даному разі йдеться про застереження «форс-мажору», яке в національному законодавстві не одержало чіткого термінологічного визначення.

У цивільному праві поняття «форс-мажор» розглядають у значенні надзвичайної події, непереборної за даних умов сили (наприклад, стихійне лихо) або інша незалежна від волі та дій учасників договору обставина, яку неможливо передбачити, запобігти їй чи усунути її. Результатом таких надзвичайних і невідворотних обставин є повне або часткове невиконання договірною зобов'язання і, як наслідок, мимовільне спричинення збитків однією зі сторін договору іншій стороні [310, с.300].

З метою однозначного тлумачення і використання для цілей правозастосування у договірних відносинах Державна податкова

адміністрація України у Листі від 10.08.2004 № 15183/7/23-5317 «Про форс-мажорні обставини» [241] зазначила, що до форс-мажорних обставин слід відносити: надзвичайну і непереборну за наявних умов силу, дія якої може бути викликана винятковими погодними умовами і стихійним лихом (ураган, буря, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, землетрус, пожежа, просідання і зсув ґрунту, замерзання моря, закриття морських проток, які трапляються на звичайному морському шляху між портами відвантаження і вивантаження, інше стихійне лихо) або непередбаченими ситуаціями, що відбуваються незалежно від волі і бажання замовника або виконавця (війна, блокада, страйк, аварія), що призводять до порушення умов укладених контрактів.

Наведене дає підстави стверджувати, що дані питання належать до договірних прав і стосуються встановлення відповідальності (меж відповідальності) за порушення договірних зобов'язань.

Про це також свідчать відповідні положення ЦК України про відповідальність без вини, що стосуються окремих видів договорів. Так, за договором найму (оренди) транспортного засобу наймач зобов'язаний відшкодувати збитки, завдані у зв'язку із втратою або пошкодженням транспортного засобу, якщо він не доведе, що це сталося не з його вини (ст. 803 ЦК України).

За договором про виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт виконавець відповідає перед замовником за порушення договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, якщо не доведе, що порушення договору сталося не з його вини (ст. 900 ЦК України).

Відповідно до ст. 906 ЦК України виконавець, який порушив договір про надання послуг за плату при здійсненні ним підприємницької діяльності, відповідає за це порушення, якщо не доведе, що належне виконання виявилось неможливим внаслідок непереборної сили, якщо інше не встановлено договором або законом.

За договором перевезення перевізник відповідає за збереження вантажу, багажу, пошти з моменту прийняття їх до перевезення і до видачі одержувачеві, якщо не доведе, що втрата, нестача, псування або пошкодження вантажу, багажу, пошти сталися внаслідок обставин, яким перевізник не міг запобігти та усунення яких від нього не залежало. Перевізник відповідає за втрату, нестачу, псування або пошкодження прийнятих до перевезення вантажу, багажу, пошти у розмірі фактичної шкоди, якщо не доведе, що це сталося не з його вини (ст. 924 ЦК України).

Згідно зі ст. 950 ЦК України за договором зберігання професійний зберігач відповідає за втрату (нестачу) або пошкодження речі, якщо не доведе, що це сталося внаслідок непереборної сили, або через такі властивості речі, про які зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або внаслідок умислу чи грубої необережності поклажодавця.

Відповідно до ст. 1043 ЦК України (договір управління майном) управитель відповідає за завдані збитки, якщо не доведе, що вони виникли внаслідок непереборної сили, винних дій установника управління або вигодонабувача.

Аналіз наведених приписів, засвідчує, що за загальним правилом відповідальність з заподіяння шкоди без вини в договірних відносинах врегульовується за принципом презумпції вини, який передбачає необхідність доведення стороною – порушником умов договору та завдання збитків, що таке порушення сталося не з її вини.

Слід звернути увагу й на те, що питання порушення договірних зобов'язань, у тому числі щодо підстав звільнення від відповідальності, встановлення відповідальності без вини (або незалежно від вини) у разі не доведення певних обставин (адже за загальним правилом порушення господарських зобов'язань вина презюмується), належать до компетенції господарських судів. При цьому, виходячи з судової практики, що стосується розгляду деяких справ про відшкодування завданої суб'єктом господарювання шкоди, доведення факту заподіяння шкоди (втрати вантажу)

має здійснюватися у порядку та відповідно до правил, встановлених власне для таких суб'єктів господарювання, тобто йдеться про спеціальний процедурний порядок доказування, що забезпечує належність доказів. Такий висновок впливає з позицій Вищого господарського суду України, викладених в його Оглядовому листі «Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про залізничні перевезення (за матеріалами справ, розглянутих у касаційному порядку Вищим господарським судом України)» від 21.05.2014 № 01-06/662/2014 [209]. У його п. 6 суд дійшов висновку про недоведеність Товариством-позивачем вини перевізника-Залізниці у втраті вантажу, як і недоведеність належними доказами самої втрати вантажу з підстав недотримання порядку щодо проведення експертизи, встановленого Правилами видачі вантажів, затвердженими наказом Міністерства транспорту України від 21.11.2000 №644, Правилами складання актів, затвердженими наказом Міністерства транспорту України від 28.05.2002 № 334, Статутом залізниць України [266]. І хоча регіональною Торгово-промисловою палатою було проведено експертизу залізничних вагонів та за результатами проведення складено акт, в якому зазначено про невідповідність фактичної маси вантажу у вагонах у бік зменшення проти відомостей, зазначених у перевізних документах, оформлений без участі представника залізниці акт було визнано таким, що не може прийматися судом як належний доказ.

На відміну від викладеного, справи, що стосуються заподіяння шкоди з деліктів, розглядаються за правилами цивільного судочинства. Зокрема, за правилами Цивільного процесуального кодексу України [300] розглядаються позови: що впливають з трудових правовідносин; про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок скоєння злочину; пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність,

досудове розслідування, прокуратури або суду; про захист прав споживачів (ч. 1, 3, 4, 5 ст. 110).

Оскільки проведений аналіз дає підстави вважати, що відповідальність без вини за заподіяння шкоди може мати місце як у договірних, так і позадоговірних відносинах, пропонуємо вирізняти її види відповідно до встановленої розд. III Кн. 5 ЦК України класифікації зобов'язань за видами: договірні та позадоговірні.

З урахуванням існування в цивільних відносинах двох видів зобов'язань – договірних і недоговірних, цілком виправдано поділяти відповідальність без вини на договірну і позадоговірну. При цьому під договірною відповідальністю без вини слід розуміти деліктну відповідальність, підставою виникнення якої є порушення договірних зобов'язань або норм цивільного законодавства, що регулюють договірні правовідносини (наприклад, ст. 614; ч. 2, 3 ст. 950 ЦК України), що виходить за межі договірного регулювання або ж врегульовані спеціальними застереженнями. Саме для цих цілей договірне право виробило відповідну договірну конструкцію «застереження про форс-мажор». Позадоговірна відповідальність без вини виникає не з порушення договору, а внаслідок завдання шкоди, тобто з деліктів (ст. 1173 – 1176, 1187, 1209 ЦК України).

На відміну від деліктної, договірна відповідальність без вини виникає в рамках уже існуючих правовідносин, де вже чітко визначені боржник і кредитор, їхні права й обов'язки. Підставою договірної деліктної відповідальності є порушення відносного суб'єктивного права, конкретного обов'язку з непередбачуваних обставин (надзвичайна подія, непереборна сила), як наслідок – мимовольне спричинення збитків однією зі сторін договору іншій. Вірогідно, що сторони можуть врегулювати питання відповідальності у зв'язку з форс-мажором, зокрема можуть визначити випадки, що визнаються такими, межі відповідальності, характер розподілу ризику тощо.

Отже, правова суть цивільної відповідальності без вини полягає в заподіянні шкоди (збитків) за умов, що не залежать від волі, вини та дій заподіювача (правопорушника). Проте якщо позадоговірне деліктне зобов'язання виникає між суб'єктами, що раніше не були пов'язані конкретними цивільними правовідносинами, то договірне деліктне зобов'язання виникає між контрагентами у рамках триваючих договірних правовідносин.

Слід погодитися з позицією Президії Вищого господарського суду України, що правильне розмежування підстав відповідальності необхідне, бо розмір відшкодування збитків, завданих кредиторів невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань за договором, може бути обмеженим (ст. 225 ГК України), а при відшкодуванні позадоговірної шкоди, остання підлягає стягненню у повному обсязі (ст. 1166 ЦК України) [208]. Разом із тим, вважаємо, що для визначення відповідальності за заподіяння шкоди, насамперед відповідальності без вини, як у позадоговірних, так договірних відносинах значення має правова кваліфікація правопорушення як підстави для визначення змісту деліктного зобов'язання.

Варто зазначити, що в науці висловлюється точка зору про те, що стосовно відповідальності за порушення зобов'язань правильніше говорити про те, що вона настає за вчинення цивільного правопорушення, що виступає тут як суспільне небезпечна поведінка [296, с. 507].

Ми ж дотримуємося тієї позиції, що відповідальність за заподіяння шкоди становить зміст деліктного зобов'язання (обов'язку), підставою виникнення якого відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України є завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Завдання (заподіяння) шкоди в даному випадку означає відповідний юридичний факт – правопорушення, що в цивільному праві визначають як делікт [308, с. 55].

Таке правопорушення характеризується складом, що включає елементи: наявність *шкоди*, що втілює ознаки порушення суб'єктивного права, а відповідно *протиправної поведінки заподіювача шкоди* (протиправність), *причинний зв'язок між останнім та фактом завдання шкоди, вина* заподіювача. Система названих суб'єктивних та об'єктивних елементів отримала назву в літературі «склад цивільного правопорушення» [274, с. 47] .

Як зазначалося, в науці цивільного права існує дискусія щодо розуміння та співвідношення підстав та умов цивільно-правової відповідальності. Нерідко ці поняття змішують та вживають як тотожні, хоча їх треба відрізнати, оскільки кожне з них має свій зміст та юридичне значення [176, с.64]. Особливо, як вважаємо, це має значення для кваліфікації цивільної відповідальності без вини.

Вище вже були досліджені позиції вчених, на думку яких, склад цивільного правопорушення є не лише головною, а й єдиною підставою відповідальності, а в тих випадках, коли немає повного складу правопорушення, не можна говорити і про відповідальність заподіювача шкоди [9, с. 48]. Проте, більшість сучасних дослідників дотримується думки, що склад правопорушення, який тягне за собою цивільну відповідальність при заподіянні шкоди, може бути як повним, так і усіченим [274, с. 47], що відповідає загальній концепції такої відповідальності, втіленій у нормах ЦК України. Тож, у цій частині роботи пропонуємо аналіз складу деліктного правопорушення з метою з'ясування підстав та умов виникнення цивільної відповідальності без вини.

Шкода у складі деліктного правопорушення є обов'язковим елементом, що відповідно до п.3 ч. 1 ст. 11 ЦК України є підставою виникнення зобов'язання. Шкода виступає мірою деліктної відповідальності в цивільному праві, оскільки розмір відшкодування повинен відповідати розміру шкоди. Відповідно питання шкоди стосується меж відповідальності з точки зору структури та розміру відшкодування.

У відповідному значенні термін «шкода» вживається для визначення наслідків правопорушення у разі пошкодження чи знищення майна потерпілого, заподіяння каліцтва чи смерті, навіть у випадках, коли це тягне за собою втрату заробітку чи інших засобів існування. Часто йдеться про заподіяння моральної шкоди, тобто коли визначаються душевні страждання чи переживання особи. В усіх цих випадках маються на увазі ті несприятливі, негативні наслідки, що виникли в результаті порушення чи обмеження майнових та особистих немайнових прав потерпілого. Тож, у такому значенні шкода – це применшення блага, що охороняється законом. Залежно від того, яке саме благо було зменшено – майнове чи особисте (немайнове), розрізняють шкоду майнову та шкоду моральну (немайнову). Грошова оцінка (вартість) майнової шкоди має назву *збитки* [176, с. 67].

Утім поняття шкоди більш широке, ніж поняття збитків. Коли мова йде про відшкодування шкоди, то перш за все розуміється, що вона може бути відшкодована і в грошовій формі, і в натурі, а якщо говорити про збитки, то це означає, що майнову сферу потерпілого не можна поновити шляхом надання йому речі в натурі, а тому вони мають бути компенсовані лише в грошовій формі. Таким чином, шкода включає в себе збитки [274, с. 53].

Значення шкоди в деліктних зобов'язаннях визначається цільовим призначенням, що включає усунення майнових наслідків правопорушення, відновлення майнової сфери потерпілого у вигляді, який вона мала до заподіяння йому шкоди. Досягнення цієї мети відбудеться в тому випадку, коли заподіяна шкода буде відшкодована в повному обсязі (ч.1 ст. 1166 ЦК України). Тому шкода в деліктних зобов'язаннях являє собою підставу не лише щодо його виникнення, а й визначення міри, меж та змісту зобов'язання. Розмір відшкодування, на яке має право потерпілий, визначається розміром заподіяної йому шкоди.

Виникнення обов'язку відшкодування шкоди пов'язують з протиправною поведінкою особи — її заподіювача. При цьому протиправність полягає в порушенні загального, обумовленого законом зобов'язання особи не завдавати шкоди будь-кому.

Цивільне законодавство не дає визначення поняття *протиправної поведінки*, і, на відміну від кримінального права, не містить переліку дій, які можна визнати як протиправні. Проте, в цьому немає необхідності, оскільки в зобов'язаннях із заподіяння шкоди діє принцип генерального делікту, що виражається в загальній забороні заподіювати шкоду майну чи особі. Тому підтримуємо думку О.О. Отраднової, яка зазначає, що протиправність у деліктних правовідносинах слід розглядати широко. Протиправним є будь-яке діяння, яке спричинило порушення суб'єктивних прав особи, заподіяння шкоди її майновим або особистим немайновим інтересам [176, с. 73].

Важливим елементом складу деліктного правопорушення для кваліфікації останнього є *причинний зв'язок між заподіяною шкодою та певними діями, з якими пов'язано заподіяння шкоди*. Заподіювач шкоди відповідає не за будь-яку, а лише за завдану ним шкоду. Відсутність причинного зв'язку виключає відповідальність особи, оскільки це означає, що шкода є наслідком не її поведінки, а викликана іншими причинами [176, с. 74]. Іноді причинний ряд може бути ускладнений кількома факторами, наприклад, до шкідливої дії джерела підвищеної небезпеки приєднуються дії третіх осіб, потерпілого, непереборної сили [274, с. 63]. Тож, виявлення причинно-наслідкового зв'язку є важливим для встановлення суб'єкта правопорушення, а відповідно — суб'єкта деліктного зобов'язання.

Виходячи з конституційного принципу, за яким юридична відповідальність особи має індивідуальний характер (ст. 61 Конституції України), вважаємо, що розглянуті елементи (шкода, протиправність поведінки особи та причинно-наслідковий зв'язок між ними) є

необхідними для кваліфікації деліктного правопорушення як загальної підстави для встановлення деліктного зобов'язання. Кожен із розглянутих елементів являє собою юридичний факт, що потребує встановлення та доведення. У цьому значенні вони можуть розглядатися як *необхідні* умови для кваліфікації деліктного правопорушення (в необхідному юридичному складі) як підстави виникнення деліктного зобов'язання, проте не як *самостійні* кваліфікаційні ознаки (підстави або умови) цивільної відповідальності або деліктного зобов'язання.

Наступним елементом складу деліктного правопорушення є вина. Цивільний кодекс України не дає визначення поняття вини, натомість у деяких його положеннях містяться зазначення щодо форми прояву вини: умислу або необережності (ч. 1 ст. 614), умислу чи грубої необережності (ч. 2, 3 ст. 950). При цьому будь-яких кваліфікаційних ознак щодо даних визначень ЦК України також не містить.

В юридичних джерелах з приводу розуміння категорії вини у складі цивільного правопорушення висловлюються різні думки, що почасти поділяють на такі основні концепції, які умовно визначають, як «психологічну» та «поведінкову». Зазначимо, що в науці кримінального права проблема вини досліджувалась більш докладно, було розроблено велику кількість концепцій (теорій) вини, серед яких називають: *нормативну, оціночну, фінальну, об'єктивну, психологічну* [45].

До представників психологічної концепції вини, згідно з якою під виною розуміють психічне ставлення особи до її протиправної поведінки та її результату, належать О.С. Іоффе [86, с. 138], Г.К. Матвєєва [137, с. 178], Ф.Л. Рабинович [247 , с. 20], а також такі українські вчені, як О.В. Дзера, В.В. Луць [83, с.117].

Деякі вчені визначали вину через категорії умислу та необережності (М.М. Агарков [5 , с. 145], Л.А. Лунц [173]).

Прагнення перевести категорію вини з суб'єктивної (психічної) до об'єктивного виміру зумовили критику психологічної концепції та

обґрунтування поведінкової концепції (М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський [38, с. 583], Н.В. Козлова [110, с. 73], Ю.Г. Басін [25, с. 66 – 75; 26, с. 87 – 90], Л.М. Баранова, С.Є. Сиротенко [24, с. 285], А.Л. Ткачук [277, с. 8]).

Так, Л.М. Баранова і С.Є. Сиротенко стверджують, що існує декілька причин, що унеможлиблюють визначення вини у цивільному праві через словосполучення «психічне ставлення»: 1) у цивільному праві є такий суб'єкт як юридична особа, вольова поведінка якої не може визначатися через її «психічне ставлення»; 2) виходячи з компенсаційного характеру відповідальності у цивільному праві, форма вини особи (умисел або необережність та їх види), за загальним правилом, не впливають на розмір відповідальності; 3) у цивільному праві відповідальність виникає у правопорушника перед потерпілою особою і тому для особи, суб'єктивні права якої порушені, не має значення психологічне ставлення правопорушника до своїх дій та їх наслідків [24, с. 285].

А.Л. Ткачук, розглядаючи поняття вини в рамках проблеми договірної відповідальності, вважає, що більш адекватною для цілей договірної відповідальності є саме «поведінкова» концепція вини, у рамках якої під виною розуміється невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання [277, с. 8].

Головним аргументом вітчизняних учених, що висувається на користь поведінкової концепції, є зміст абз. 2 ч.1 ст. 614 ЦК України, де зазначено, що особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Натомість І. С. Канзафарова вважає, що термін «психічне ставлення» у визначенні вини, виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливість передбачення настання шкідливих наслідків, тому зміст абз. 2 ч.1 ст. 614 ЦК України не суперечить визначенню вини «як психічного ставлення» [97, с. 80 – 81].

На нашу думку, вважаємо слушним розглянути категорію вини у контексті закріплених у цивільному законодавстві таких загальних засад як

добросовісність та розумність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), а також основоположного для цивільного права принципу диспозитивності, що полягає у свободі волевиявлення особи щодо реалізації цивільних прав та виконання цивільних обов'язків. Такий підхід дає можливість кваліфікувати категорію вини через ознаки прояву особою належного волевиявлення, добросовісності та розумності щодо виконання як загального обов'язку не порушувати цивільних прав інших осіб, так і деліктного зобов'язання.

Наведені інтелектуально-вольові ознаки проявляються у виборі особою мети і системи засобів її досягнення, в якості переробки вихідної інформації, у врахуванні умов діяльності, передбаченні можливої програми поведінки, у здатності наперед визначати засоби виконання цієї програми, критерії оцінки можливих результатів [97, с. 151].

Волевиявлення у цивільному праві, як вважаємо, характеризує вольовий аспект вибору особою певної моделі правової (або неправової) поведінки.

Добросовісність розглядають як вірність з виконання своїх зобов'язань, повагу і довіру до контрагентів за зобов'язаннями. Добросовісність означає прагнення сумлінно захистити цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків [65].

Розумність – це дії, що здійснила б у конкретній ситуації людина, яка має нормальний, середній рівень інтелекту, знання та життєвий досвід. Розумність – це зважене вирішення питань регулювання цивільних відносин з урахуванням інтересів усіх учасників, а також інтересів громади (публічного інтересу) [150].

Саме з урахуванням особливостей *вольових* та *інтелектуальних* якостей певні категорії осіб з дефектами дієздатності (малолітні й недієздатні) взагалі не розглядаються в якості суб'єктів цивільно-правової відповідальності (ч. 2 ст. 31; ч. 4 ст. 41; ст. 1178, 1181, 1184 ЦК України). Зазначені норми встановлюються як в інтересах самої неповнолітньої особи, так і в інтересах цивільного обороту в цілому. При цьому законодавець виходить з того, що

вольові та інтелектуальні якості неповнолітніх та недієздатних осіб відрізняються від аналогічних якостей повнолітніх дієздатних осіб.

На увагу заслуговує думка Я.М. Шевченко про те, що не можна забувати, що цивільно-правова відповідальність є засобом контролю суспільства за поведінкою осіб (громадян та організацій) у плані встановлення відповідності їх інтересів інтересам суспільства, розумного поєднання цих інтересів [302, с. 11]. Дана теза підтверджує правильність обґрунтування вини за аналізованими ознаками.

Особливого значення критерії волевиявлення щодо добросовісності та розумності мають, як вважаємо, для кваліфікації цивільно-правової відповідальності без вини. Підтвердженням такої позиції слугує положення ч. 1 ст. 614 ЦК України, згідно з яким особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Водночас наведене положення дає підстави вважати, що вина як елемент правопорушення є умовою виникнення деліктного зобов'язання, що у випадках, визначених законом або договором, може не мати значення, що є характерним для цивільно-правової відповідальності без вини.

Система деліктних зобов'язань у праві України заснована на принципі генерального делікту, закріпленому в ст. 1166 ЦК України. Суть даного принципу полягає в тому, що заподіяна шкода, кому та ким би вона не була заподіяна та в чому б вона не виражалася, підлягає відшкодуванню, крім випадків, передбачених законом [295, с. 577].

Система ж деліктних зобов'язань, що впливають з цивільно-правової відповідальності без вини заснована на поєднанні генерального делікту та спеціальних (окремих) деліктів, які виділяють як на підставі особливостей загальних умов виникнення деліктних зобов'язань, так і на підставі додаткових умов.

Аналіз приписів гл. 82 ЦК України дає підстави виокремити такі види відповідальності без вини, що ґрунтуються на спеціальних деліктах:

- відповідальність за шкоду, заподіяну актами влади (ст. 1173 – 1175);

- відповідальність за шкоду, заподіяну правоохоронними органами (ст. 1176);
- відповідальність за шкоду, заподіяну особами з вадами дієздатності (малолітніми, неповнолітніми, недієздатними) (ст. 1178 – 1184);
- відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187 – 1189);
- відповідальність за шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст. 1195 – 1208);
- відповідальність за шкоду, завдану внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (ст. 1209 – 1211).

На підставі проведеного аналізу пропонується авторська класифікація цивільно-правової відповідальності без вини за такими критеріями:

- а) за видами правовідносин: договірні та позадоговірні;
- б) за суб'єктами правопорушення;
- в) за суб'єктами відповідальності;
- г) за видами деліктів;
- д) за об'єктом деліктного зобов'язання: майнове відшкодування (компенсація) та організаційно-правові заходи щодо відновлення порушеного цивільного права.

2.3. Підстави звільнення від відповідальності без вини у цивільному праві України

У цивільному праві за загальним правилом відповідальність за заподіяння шкоди базується на принципі, що полягає у презумпції вини. Разом з тим, законом чи договором може бути встановлено інше, тобто допускається відповідальність за відсутності вини. Водночас цивільне законодавство України передбачає коло обставин, наявності чи відсутності

яких може звільнити заподіювача від обов'язку відшкодувати шкоду або зменшити її обсяг.

Підставами звільнення заподіювача шкоди від обов'язку відшкодувати потерпілому збитки є юридичні факти, які можна поділити на дві групи:

- 1) юридичні факти, які повністю звільняють заподіювача від відшкодування збитків (непереборна сила, випадок або умисел потерпілого);
- 2) юридичні факти, що звільняють заподіювача від такого відшкодування частково (груба необережність потерпілого та майновий стан заподіювача).

Ст. 617 ЦК України встановлює дві основні підстави звільнення особи, яка порушила зобов'язання, від відповідальності. Такими обставинами є випадок і непереборна сила. Доведення наявності випадку або непереборної сили покладається на особу, яка порушила зобов'язання. Саме вона має подавати відповідні докази в разі виникнення спору.

Однією з безумовних підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності є дія непереборної сили (ст. 617 ЦК України).

У науці цивільного права під непереборною силою визначають явища природи (землетруси, шторми, снігові замети, обвали, повінь і под.), деякі суспільні явища (епідемії, воєнні дії, розрив дипломатичних зв'язків, страйки та ін.) [297, с. 122].

Непереборною силою визнається надзвичайна або невідворотна за даних умов подія. Так, аналізуючи правові теорії, висловлені науковцями для визначення поняття «непереборна сила», С.Д. Гринько пропонує таке визначення: непереборна сила — це надзвичайна і невідворотна зовнішня подія, яка повністю звільняє від відповідальності заподіювача шкоди за умови, що останній не міг її передбачити або передбачив, але не міг відвернути, і, здійснюючи вплив на його діяльність, спричинила настання шкоди [60, с.187].

Тож, підставою звільнення від відповідальності особи, яка порушила зобов'язання, є непереборна сила, що характеризується двома ознаками: надзвичайністю та невідворотністю.

Надзвичайність події, як вважаємо, характеризується певними об'єктивними ознаками, що свідчать про порушення нормальних за звичайних обставин умов життя і діяльності людей, що може мати місце як на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом чи іншою небезпечною подією, зокрема епідемією, епізоотією, епіфітотією, пожежею, що призвело (може призвести) до виникнення великої кількості постраждалих, загрози життю та здоров'ю людей, їх загибелі, значних матеріальних утрат, а також до неможливості проживання населення на території чи об'єкті, ведення там господарської діяльності. Відповідні об'єктивні ознаки покладено в основу Національного класифікатора ДК 019:2010 «Класифікатор надзвичайних ситуацій» [102].

Згідно з цим Класифікатором класифікації визначають надзвичайні ситуації (далі – НС) (виявлені й можливі), а також ті, що можуть виникнути на об'єкті в різних галузях національного господарства чи на окремій території України. Їх класифікують за характером походження, ступенем поширення, розміром людських втрат і матеріальних збитків.

Так, залежно від характеру походження подій, визначають такі види надзвичайних ситуацій:

– техногенного характеру – виникає унаслідок транспортної аварії (катастрофи), пожежі, вибуху, аварії з викиданням (загрозою викидання) небезпечних хімічних, радіоактивних і біологічно небезпечних речовин, раптового руйнування споруд; аварії в електроенергетичних системах, системах життєзабезпечення, системах телекомунікацій, на очисних спорудах, у системах нафтогазового промислового комплексу; гідродинамічних аварій тощо;

– природного характеру – пов'язана, зокрема, з небезпечним геофізичним, геологічним, метеорологічним або гідрологічним явищем, деградацією ґрунтів чи надр, пожежею у природних екологічних системах, зміною стану повітряного басейну, інфекційною захворюваністю та отруєнням людей, інфекційним захворюванням свійських тварин, масовою загибеллю диких тварин, ураженням сільськогосподарських рослин хворобами та шкідниками тощо;

– соціального характеру – спричинена протиправними діями терористичного й антиконституційного спрямування, або пов'язане із зникненням (викраденням) зброї та небезпечних речовин, нещасними випадками з людьми і под.;

– воєнного характеру – спричинена застосуванням звичайної зброї або зброї масового ураження, під час якого виникають вторинні чинники ураження населення, що її визначають в окремих нормативних документах.

Залежно від обсягів заподіяних надзвичайною ситуацією шкідливих наслідків визначають такі рівні: державний; регіональний; місцевий; об'єктний.

Іншою ознакою непереборної сили виступає невідворотність за даних умов для зобов'язаної особи настання шкідливих наслідків. Це означає, що заподіяння шкоди за таких обставин не залежить від усіх намагань і засобів протидії зобов'язаної особи негативному впливу непереборної сили. Водночас така особа має довести, що нею було використано усі можливі і залежні від неї засоби щодо запобігання або зменшення настання таких шкідливих наслідків, що свідчить про її добросовісність. В іншому разі, правопорушник не має права посилається на такі обставини, як на непереборну силу, оскільки відсутня ознака невідворотності.

Цивілісти дотримуються єдиної думки в тому, що дія непереборної сили носить відносний характер. Проте, така відносність об'єктивна та залежить від умов, місця та часу, а не від суб'єктивних характеристик. Те,

що є непереборним в одному місці, на одному рівні розвитку науки та техніки, може стати переборним за інших умов.

Непереборна сила, зазначає С.Д. Гринько, належить до категорії відносних понять, оскільки те, що невідворотне при одному рівні розвитку науки та техніки, повністю відворотне за інших умов. Тому слід визначати можливість віднесення явища (події) до непереборної сили, з'ясовуючи усі конкретні обставини заодіяння шкоди в данному конкретному випадку, зокрема місце, час та інше [60, с. 188].

Отже, *невідворотність* це зовнішня до діяльності (дій) сторін деліктного зобов'язання обставина, яку вони, хоча б навіть і передбачили, але не могли попередити.

До загальних підстав звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання законодавець у ст. 617 ЦК України відносить також випадок (казус), що нерідко ототожнюють з непереборною силою, що не є вірним.

Випадок (казус) як і непереборна сила характеризується об'єктивним характером, постає як результат зовнішнього впливу і настає неминуче – незалежно від будь-яких зусиль, що їх реально можна було б докласти з метою усунення його негативного впливу [194, с. 60]. Казус – це правопорушення вчинене невинно. Суб'єктивна сторона цього правопорушення характеризується відсутністю умислу чи необережності правопорушника, тому відповідальність без вини – це, умовно кажучи, відповідальність за «казус» [71, с. 123 – 124].

Під випадком (*casus*) слід розуміюти будь-які діяння, що за об'єктивно існуючих обставин або їх збігом зумовили заподіяння шкоди, якщо такі діяння не викликані чиймось наміром або необережністю, тобто за відсутності вини порушника. Випадковою можна визнати обставину, яку не можна передбачити та попередити при застосуванні обов'язкової для боржника обачності, хоча вона могла б бути передбачена та попереджена, якщо б боржник віднісся до свого зобов'язання з більшою обачністю, ніж та, до якої він був зобов'язаний, або якщо на його місці була б інша особа, проте

його добросовісність за існуючих для нього об'єктивних умов не викликає сумнівів.

Разом із тим поняття випадку (казусу) і непереборної сили як підстав звільнення від цивільної відповідальності без вини слід розмежувати. У цьому питанні слухними видаються аргументи С.Д. Гринько, що вказує на такі основні відмінності між непереборною силою і випадком:

— непереборна сила — це подія об'єктивно невідворотна за даних умов не тільки для даного заподіювача шкоди, а й для інших осіб при досягнутому рівні розвитку науки і техніки, а випадок об'єктивно відворотний і не може бути попереджений тільки даною особою;

— непереборна сила — це надзвичайна подія, яка не може бути передбачена заподіювачем шкоди, а при випадку — останньому надається можливість передбачити заподіяння шкоди;

— непереборна сила — це завжди зовнішня подія по відношенню до діяльності заподіювача шкоди, а випадок, як правило, внутрішня обставина відносно його діяльності [60, с. 189].

Погоджуючись із наведеними відмінностями, водночас вважаємо слушним наголосити, що випадок (казус) хоча й характеризується певними ознаками впливу суб'єктивного чинника, разом із тим за сукупністю та збігом обставин як виняткова подія є явищем об'єктивним.

Саме тому законодавець визначає у ст. 617 ЦК України низку випадків, які не звільняють боржника від відповідальності. До таких обставин віднесено:

— недодержання своїх обов'язків контрагентами боржника (кредитор не має нести негативні наслідки, спричинені відносинами між боржником та його контрагентами);

— відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання (вступаючи у договірні відносини, боржник несе відповідні ризики та має замінити відсутні товари на інші або вчиняти інші заходи щодо належного виконання зобов'язання);

– відсутність у боржника необхідних коштів (дана обставина впливає із загального розуміння грошей як родових речей).

Підставами звільнення заподіювача шкоди від цивільно-правової відповідальності без вини повністю або частково можуть бути й інші обставини, а саме: вина потерпілого, у тому числі його груба необережність та матеріальне становище фізичної особи, яка завдала шкоди, що передбачено приписами ст. 1193 ЦК України. Так, відповідно до ч. 1 цієї статті шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується. Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, – також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом (ч. 2). Суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням злочину (ч. 4).

Цивільне законодавство для цілей встановлення відповідальності, на відміну від кримінального, не поділяє *умисел* на прямий і непрямий, проте розрізняє *грубу та просту необережність*, остання має значення для визначення розміру відшкодування за заподіяння шкоди. У даному разі умисел і груба необережність потерпілого враховується як різні форми вини. Проте законодавство не встановлює їх кваліфікаційних ознак.

На думку О. В. Церковної, якщо людина не дотримується високих вимог, пред'явлених до неї як особистості, що здійснює за даних умов певний вид діяльності, вона допускає просту необережність; у тих випадках, коли особа не тільки не дотримується високих, а й мінімальних вимог уважності й обережності, які зрозумілі кожному, вона допускає грубу необережність. Так, згідно ч. 2 ст. 1193 ЦК України на розмір відшкодування завданої шкоди впливає тільки груба необережність потерпілого (нехтування правилами безпеки руху і под.) [293, с. 90].

Ознаки умисної форми вини потерпілого практично не викликають дискусій. Особливого значення набуває дослідження критеріїв розмежування грубої і простої необережності, оскільки ні законодавець, ні судова практика не називають чітких ознак грубої необережності, що давали б можливість відрізнити її від простої необачності. Це питання вирішує суд у кожному окремому випадку, враховуючи конкретні обставини справи та поведінку потерпілого.

Досліджуючи особливості відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, Н.В. Терещенко зазначає, що для визнання дій потерпілого такими, що вчинені в результаті грубої необережності, необхідно враховувати об'єктивні та суб'єктивні умови [274, с. 97 – 98]. Так, при оцінці об'єктивної сторони поведінки потерпілого пропонується брати до уваги такі моменти:

по-перше, для визнання дій потерпілого грубо необережними недостатньо встановити факт нехтування правовими заборонами. Необхідно, щоб поведінка потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, тобто знаходилась у причинному зв'язку із завданою шкодою;

по-друге, поведінка потерпілого повинна бути протиправною. Потерпілий не обов'язково повинен порушити норму цивільного права, оскільки йдеться про майнову відповідальність володільця джерела підвищеної небезпеки. Це можуть бути, наприклад, і норми адміністративного права – правила дорожнього руху, і трудового права – правила з техніки безпеки тощо;

по-третє, суттєве значення мають фактичні обставини справи. Одні й ті самі дії за різних обставин можуть отримати різну правову оцінку. В одному випадку це може бути проста необачність, а в іншому – груба необережність. Визначення виду необережності поведінки потерпілого передбачає встановлення причинного зв'язку із заподіяною шкодою та протиправності у діях даного суб'єкта права. Для визначення ступеня

грубої необережності найбільш суттєвим є аналіз фактичних обставин, за яких було заподіяно шкоду [274, с. 97 – 98].

Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у п. 2 постанови від 27.03.92 № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» [187], груба необережність потерпілого (перебування в нетверезому стані, нехтування правилами безпеки руху тощо), а не проста необачність, може бути підставою для відмови у відшкодуванні шкоди або для зменшення її розміру.

Водночас Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у Постанові від 01.03.2013 № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки» зазначив, що питання про те, чи є допущена потерпілим необережність грубою (ч. 2 ст. 1193 ЦК України), у кожному конкретному випадку має вирішуватись з урахуванням фактичних обставин справи (характеру дії, обставин завдання шкоди, індивідуальних особливостей потерпілого, його стану тощо). Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого, якщо інше не встановлено законом, розмір відшкодування з особи, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, має бути зменшено (але не може бути повністю відмовлено у відшкодуванні шкоди) [207].

Неоднозначність судової практики у питаннях застосування положень, що стосуються підстав звільнення від відповідальності без вини та кваліфікації грубої необережності потерпілого, вказує на доцільність конкретизації таких обставин на законодавчому рівні.

У цьому зв'язку на увагу заслуговує позиція О. В. Церковної, яка запропонувала викласти ознаки грубої і простої необережності безпосередньо в ЦК України, використовуючи наявні визначення видів необережності в кримінальному праві (ст. 25 КК України), тобто груба необережність повинна бути визначена так само, як кримінально-правова

самовпевненість, а проста необережність — як недбалість. Точність даних формулювань, зазначає вона, перевірена часом і вони, як інші кримінально-правові конструкції (наприклад, крайня необхідність), можуть бути запозичені цивільним законом (безумовно, з деякою адаптацією, поправкою на цивілістичну специфіку) [293, с. 94]. Вважаємо, що дана пропозиція заслуговує на підтримку.

Висновки до Розділу 2

Встановлено, що джерела правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини включають усі відомі види джерел (форм) права: а) нормативно-правовий акт; б) нормативно-правовий договір; в) правовий звичай; г) правовий прецедент. Визначено їх особливості.

Особливістю такого виду джерел інституту цивільної відповідальності без вини як нормативно-правові акти є те, що до них належать виключно закони. Тож, інститут цивільно-правової відповідальності без вини має законодавчу природу та охоплює норми, що містяться в законодавчих актах.

За результатами аналізу законодавчих актів України, що містять норми, які регулюють питання цивільно-правової відповідальності без вини, встановлено:

— комплексність інституту цивільно-правової відповідальності без вини, оскільки його норми містяться в різногалузевих законодавчих актах: ЦК України, ГК України, Кодекс цивільного захисту України, Водний кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України, законах України «Про заставу», «Про транспорт», «Про залізничний транспорт», «Про захист прав споживачів», «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», «Про загальну безпечність нехарчової продукції», «Про об'єкти підвищеної небезпеки», «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»;

– системність законодавчого регулювання: закріплення норм про таку відповідальність у спеціальних законодавчих актах у розвиток відповідних положень ЦК України як базового акта цивільного законодавства.

Особливістю такого виду джерел як нормативно-правові договори визначено те, що основною їх формою є універсальні міжнародні правові акти (як документи ООН: Про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами 1972 р., Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р.), які містять універсальні норми, що діють у глобальних масштабах і мають загальнообов'язкову силу для всіх суб'єктів міжнародного права. Міжнародне право передбачає існування деліктних зобов'язань без вини у договірних і позадоговірних відносинах.

Особливість правового прецеденту як джерела правового регулювання цивільної відповідальності без вини в національному праві є його міжнародне походження. Адже, Україна, яка не є державою прецедентного права, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, визнала практику Європейського суду з прав людини джерелом національного права.

Обстоюється позиція, що цивільна відповідальність без вини (деліктна відповідальність без вини) може мати місце як у позадоговірних відносинах, так і договірних, що обґрунтовується логікою викладу нормативного матеріалу та структурною побудовою ЦК України в частині розміщення норм, які регулюють ці питання. У договірних відносинах відповідальність зазвичай є договірною та настає за порушення обов'язків, що становлять зміст правовідносин, заснованих на договорі. У разі, якщо йдеться про цивільну відповідальність без вини та заподіяння шкоди (збитків), такі збитки зумовлені власне невиконанням договірних зобов'язань, хоч би таке невиконання пов'язане з незалежними від зобов'язаної особи обставинами.

Визначено особливості розгляду справ, що стосуються деліктної відповідальності без вини: справи, що стосуються позадоговірних деліктних зобов'язань, розглядаються за правилами цивільного судочинства, спори про відповідальність без вини, що виникають з договірних відносин між суб'єктами господарювання – за правилами господарського судочинства.

На підставі аналізу судової практики щодо відшкодування завданої суб'єктом господарювання шкоди в рамках договірних відносин (на прикладі залізничних перевезень) встановлено, що доведення факту заподіяння шкоди (втрати вантажу) здійснюється у порядку та відповідно до правил, встановлених власне для таких суб'єктів господарювання, тобто йдеться про спеціальний процедурний порядок доказування, що забезпечує належність доказів.

Встановлено, що для кваліфікації деліктного правопорушення як загальної підстави для встановлення деліктного зобов'язання необхідним є сукупність таких елементів складу правопорушення, як: шкода, протиправність поведінки особи та причинно-наслідковий зв'язок між ними.

Аргументовано, що вина як елемент правопорушення є умовою виникнення деліктного зобов'язання, що у випадках, визначених законом або договором, може не мати значення, що є характерним для цивільно-правової відповідальності без вини.

У розвиток теорій обґрунтування вини як елемента складу деліктного правопорушення запропоновано підхід розглядати цю категорію в контексті закріплених у цивільному законодавстві таких загальних засад, як добросовісність та розумність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), а також основоположного для цивільного права принципу диспозитивності, що полягає у свободі волевиявлення особи щодо реалізації цивільних прав та виконанні цивільних обов'язків. Такий підхід дає можливість кваліфікувати категорію вини через ознаки прояву особою-делінквентом

належного волевиявлення, добросовісності та розумності щодо виконання як загального обов'язку не порушувати цивільних прав інших осіб, так і деліктного зобов'язання.

Система ж деліктних зобов'язань, що впливають з цивільно-правової відповідальності без вини, заснована на поєднанні генерального делікту та спеціальних (окремих) деліктів, які виділяються як на підставі особливостей загальних умов виникнення деліктних зобов'язань, так і на підставі додаткових умов.

Визначено дві групи підстав (юридичних фактів) звільнення заподіювача шкоди від обов'язку відшкодувати потерпілому збитки:

- 1) юридичні факти, які повністю звільняють заподіювача від відшкодування збитків (непереборна сила, випадок й умисел потерпілого);
- 2) юридичні факти, що звільняють заподіювача від такого відшкодування частково (груба необережність потерпілого та майновий стан заподіювача).

Встановлено, що непереборна сила та випадок (казус) як підстави звільнення від відповідальності за заподіяння шкоди без вини мають об'єктивний характер.

За результатами дослідження судової практики встановлено неоднозначність позицій судових органів у питаннях застосування положень, що стосуються підстав звільнення від відповідальності без вини і кваліфікації грубої необережності потерпілого як підстави для звільнення. На підставі чого наведено аргументи на підтримку висловлених позицій про доцільність конкретизації таких обставин на законодавчому рівні.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ В ОКРЕМИХ ВИПАДКАХ

3.1. Відповідальність незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки

Відносини, що виникають у результаті заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки, в цивілістичній науці традиційно виділяють у спеціальний делікт у зв'язку з особливостями механізму заподіяння шкоди, а також умов виникнення обов'язку за таку шкоду відшкодувати [176, с. 133].

Розглядаючи питання про відповідальність незалежно від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, Д.В. Боброва вказувала, що існування зазначеної відповідальності в сучасних умовах науково-технічного прогресу, ускладнення всіх сторін життя суспільства – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості. Вона зумовлена особливо шкідливими якостями джерел підвищеної небезпеки, оскільки останні в процесі експлуатації не піддаються безперервному і всеосяжному контролю з боку людини, а також стимулює володільців джерел підвищеної небезпеки вживати всіх можливих заходів щодо запобігання заподіяння шкоди, заохочує їх до участі у створенні нової, безпечнішої техніки [168, с. 118]. Аналогічних позицій дотримуються й сучасні дослідники [180, с. 73].

Особливістю відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, є настання обов'язку нести відповідальність незалежно від вини заподіювача шкоди [295, с. 579].

В юридичній науці щодо відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, застосовується також термін «сувора відповідальність» – вид матеріальної відповідальності держави (чи іншого суб'єкта цивільно-правових зобов'язальних правовідносин), що, на відміну

від доктрини винуватості, може виникати навіть за відсутності вини (умислу або недбалості) суб'єкта міжнародного права. Сувору відповідальність виникла в результаті науково-технічного прогресу, об'єктивно пов'язаного з необхідністю відшкодування шкоди, заподіяної у процесі експлуатації джерел підвищеної небезпеки (авіація, ядерна енергетика, космос тощо) [307, с. 11].

На думку К. Цвайгерта, основною тенденцією розвитку деліктного права є поліпшення статусу потерпілого шляхом обмеження сфери дії відповідальності за принципом вини або повної відмови від неї. Так, практика часто свідчить про те, що винна відповідальність повсюдно поступово трансформується в сувору відповідальність [292, с. 430, 462].

Посилення відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, як абсолютної (суворої) до меж непереборної сили, одержало своє закріплення на міжнародному рівні.

Так, згідно з нормами міжнародного права, відповідальність за шкоду, завдану особливими джерелами підвищеної небезпеки, не виключається непереборною силою взагалі: ст. 2 Конвенції 1972 р. «Про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами» [226], встановлює абсолютну відповідальність держави, що запускає космічний об'єкт, у виплаті компенсації за шкоду, завдану цим космічним об'єктом на поверхні землі або повітряному судну в польоті. Або ж ця відповідальність виключається тільки деякими, прямо названими обставинами надзвичайного характеру. Наприклад, згідно з п. 3 ст. 4 Віденської Конвенції 1963 р. «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду» [242], ст. 9 Паризької Конвенції 1960 р. «Про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядерної енергії» [204], ст. 8 Брюссельської Конвенції 1962 р. «Про відповідальність операторів ядерних суден» [203], оператор ядерної установки може бути звільнений від відповідальності за завдану у зв'язку з ядерним інцидентом шкоду в разі, якщо вона виникла в результаті збройного конфлікту, воєнних подій

або повстання, а також в разі тяжкого стихійного лиха виняткового характеру. Положення про сувору відповідальність містяться в ст. 4 Протоколу ООН «Про відповідальність і компенсацію за шкоду, заподіяну в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їхнього видалення» від 10.12.99 р. [245], ратифікованого Законом України від 22.10.2009 № 1672-VI [236].

У теорії цивільного права було висловлено ряд наукових підходів і концепцій щодо обґрунтування відповідальності за шкоду, завдану джерелами підвищеної небезпеки, що в рамках певних дискусійних аспектів дають можливість виявити найбільш актуальні питання, що потребують теоретичної визначеності.

К. К. Яічков стверджував, що в ст. 404 ЦК РСФСР 1922 р., яка присвячена відповідальності за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки, передбачений другий генеральний делікт [312, с. 171].

О.С. Іоффе вважав, що достатніми для покладання відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки є всього дві умови: протиправність дій та причинного зв'язку між ними та наслідками, що виникли [86, с. 803].

На думку К. Б. Ярошенко, володілець джерела підвищеної небезпеки відповідає незалежно від того, діяв він протиправно або не порушував ніяких норм та правил [315, 135 – 142].

Наведені наукові позиції певною мірою відтворюють розвиток наукової думки з цих питань, що знайшло відображення в положеннях таких концепцій: теорія «вини з винятком» або теорія «стимулювання» (О.С. Іоффе, Г.К. Матвеев, М.В. Гордон, В.Т. Смірнов, та ін., теорія «двох начал» (К.К. Яічков), теорія «вини і закону»; теорія «винятково винуватого начала». Аналіз цих теорій засвідчує, що вони спрямованні на обґрунтування установлення такої відповідальності на стимулювання «підвищеної пильності» відповідальних за належне поведіння з джерелами підвищеної небезпеки.

Як зазначає О.Л. Жуковська, основна увага приділяється дослідженню цілей, які переслідував законодавець при встановленні «відповідальності без вини» за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки і виникнення якої пояснюється переважно цілями стимулювання, спонукання суб'єктів права до зниження шкідливості експлуатації джерела підвищеної небезпеки.

Важливе теоретичне значення для обґрунтування відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, мають концепції ризику як-от: об'єктивного ризику (О.О. Красавчиков, М.С. Малєїн, О.Е. Лейст), суб'єктивного ризику (В.А. Ойгензіхт, С.І Братусь) та суб'єктивно-об'єктивного (двоаспектного) ризику, що окремо досліджувалися в рамках даної проблематики сучасними вченими [304, с.106 – 107; 12, с. 8; 180]. Основні положення цих концепцій можна продемонструвати в наступних тезах.

В.А. Ойгензіхт визначав ризик як суб'єктивну категорію – психічне ставлення суб'єктів до результату власних дій чи дій інших осіб, а також до результату об'єктивно випадкових або випадково-можливих дій (подій), що виражається у свідомому допущенні негативних, у тому числі некомпенсованих майнових наслідків. Ризик, на його думку, є підставою відповідальності за випадкових, але протиправних обставин, пов'язаних із діями заподіювача шкоди, стосовно нього тоді презюмується допущення ним можливості таких наслідків [175, с. 77, 210].

За теорією об'єктивного ризику його розглядають як об'єктивну реальність, негативний соціальний результат, можливу шкоду. Так, на думку О.О. Красавчикова, при об'єктивно-випадковому заподіянні шкоди тягар відшкодування шкоди за законом покладається на володільця відповідного блага (або його власника) за системою загального ризику, або, інакше кажучи, шкода залишається на стороні самого потерпілого. Слід зазначити, що сам термін «ризик» автор визначає як певну небезпеку (можливість) зменшення майнових чи особистих немайнових благ [121, с.

149]. Складається думка, що у більшості випадків термін «ризик» вживається ним як поняття однорівневе з терміном «відповідальність», проте в окремих положеннях його концепції він використовується в значенні підстави відшкодування невинуватого заподіяння шкоди – як критерію, схожого на елементи складу правопорушення.

Водночас у працях М.С. Малєїна, існує цілком виражена позиція до розуміння об'єктивного ризику як явища однорідного з елементами складу правопорушення, як підстав відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки [135, 136].

В юридичній літературі аналізується компромісна за своїм характером концепція двоаспектного (двосекторного) ризику, що увібрала в себе основні характеристики згаданих вище підходів і виключає можливість однобічного тлумачення ризику в приватному праві [304, с. 106 – 1077; 12, с. 8].

Ми у свою чергу дотримуємося тієї позиції, що кожен суб'єкт цивільного права, чи то громадянин, чи то держава, зобов'язаний діяти з певним ступенем дбайливості й обачності, які від нього вимагаються за характером зобов'язань та умовами цивільного обороту. Так, власник джерела підвищеної небезпеки повинен так експлуатувати це джерело, щоб не заподіяти шкоду іншим особам. Невиконання або неналежне виконання цього обов'язку тягне за собою цивільне правопорушення, підставою (елементом) якого є ризик (як суб'єктивно передбачувана об'єктивна дійсність, пов'язана з поведінням із такими об'єктами). Тож, категорія ризику відіграє в такій сфері важливу роль для визначення правового статусу суб'єкта в зобов'язальних деліктних правовідносинах. Наведене дає можливість припустити, що за усіченого складу деліктного правопорушення, що виникає без вини (коли йдеться про шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки), певний правовий «вакуум», що утворюється за відсутності такої умови як вина заподіювача шкоди, заповнюється критерієм ризику у суб'єктивному й об'єктивному значенні.

У зв'язку з цим, слід визнати слушним підхід Г.Л. Пендяги про доцільність обґрунтування деліктних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, концепцією «відповідальності за ризик», замість концепції «відповідальності без вини», визначення самостійності юридичного значення ризику в ризикових деліктних зобов'язаннях, що проявляється в його значенні як самостійної (додаткової) умови деліктної відповідальності поряд зі шкодою, причинним зв'язком та протиправністю. У цьому контексті прийнятною видаються й її позиції, що дійсною умовою притягнення боржника до відповідальності є дія випадку як зворотної сторони реалізованого ризику, а визначальну базу теорії відповідальності за ризик становить настання випадкової шкоди (алеаторний ризик) [180, с. 6].

Разом із тим суперечливими вважаємо її пропозиції щодо обґрунтування виправданого (припустимого) деліктного ризику як умови звільнення від деліктної відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, під чим визначено дії володільця такого джерела, що спрямовані на недопущення шкоди відповідно до стандартів управління таким ризиком та, що встановлюють загальновизнані правила здійснення безпечної діяльності з використання, зберігання тощо такого джерела [180, с. 13], насамперед з міркувань додержання принципу непорушності цивільних прав та обов'язковості компенсації завданої шкоди. На нашу думку, розглядати питання про звільнення зобов'язаної особи від відповідальності за вказаних підстав є можливим за умови покладення обов'язку відшкодування шкоди на суб'єкта публічного управління у сфері поводження з джерелами підвищеної небезпеки, що забезпечує загальний правопорядок у державі, зокрема й щодо управління ризиками в цій сфері, тобто йдеться про покладення такого обов'язку на державу як суб'єкта забезпечення та гарантування прав людини (ст. 3 Конституції України).

Слід зазначити, що законодавство і судова практика виходять із того, що за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, встановлено підвищену відповідальність суб'єкта незалежно від його вини.

Розкриваючи правову природу відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, слід звернути увагу на проблему щодо визначення поняття «джерело підвищеної небезпеки». Теоретичне опосередкування ця проблема дістала в таких концепціях, як: теорія діяльності, теорія властивостей та теорія об'єктів.

Теорія діяльності знайшла своє відображення в працях М.М. Агаркова, Б.С. Антимонова, Д.В. Бобрової, В.Г. Вердникова, Л.М. Єгорова, К.Б. Ярошенко, О.С. Колбасова, А.А. Субботіна та деяких інших цивілістів. Суть цієї теорії зводиться до того, що джерело підвищеної небезпеки являє собою окремого роду діяльність, що створює підвищену небезпеку для оточення. Зокрема, М.М. Агарков писав, що джерелом підвищеної небезпеки є не річ, а визначена діяльність з приводу використання відповідних речей [2, с. 339]. На думку О.С. Іоффе, джерело підвищеної небезпеки – це визначеного роду діяльність [86, с. 478]. В.Г. Вердников джерелом підвищеної небезпеки називає окремі види людської діяльності [44, с. 373].

Б.С. Антимонов висловив думку, що таке джерело – це завжди дія чи система дій, тобто діяльність, але ні в якому разі не річ і не відсутність дії, діяльності, не бездіяльність. Для визнання діяльності джерелом підвищеної небезпеки, продовжує автор, не має значення характер діяльності: виробничий, господарський, науково-дослідний чи адміністративно-управлінський. Він також дійшов висновку, що поняття «джерело підвищеної небезпеки» має умовний юридичний зміст [14, с. 98 – 101].

На думку Д.В. Бобрової, джерелом підвищеної небезпеки виступає діяльність, яка будучи пов'язаною з використанням окремих предметів, головним чином різних видів техніки, не піддається в процесі їх експлуатації безперервному та всеосяжному контролю з боку людини, що

обумовлює високу ступінь вірогідності заподіяння шкоди [35, с. 510].

Разом із тим, окремі положення теорії діяльності були піддані критиці. Зокрема А.М. Белякова й А.О. Собчак вказували на доцільність розмежування таких понять, як «джерело підвищеної небезпеки» і «діяльність, пов'язана з підвищеною небезпекою для оточуючих» [29, с. 14; 263, с. 114]. Так, А.О. Собчак підкреслював, що підвищено небезпечний характер діяльності визначається використанням об'єктом і характером вияву небезпечних властивостей цього об'єкта, у зв'язку з чим останній і повинен бути визнаний джерелом підвищеної небезпеки [263, с. 115]. Слушними видаються аргументи, висловлені в обґрунтування таких позицій, що апелюють до необхідності визначення суб'єкта відповідальності. Так, за концепцією діяльності відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, покладається не на особу, що безпосередньо керувала джерелом під час заподіяння шкоди, а на володільця цього джерела. Але поняття володіння в разі будь-якого тлумачення застосовується лише до речей (матеріальних об'єктів), а не до діяльності. Отже, не можна не погодитися з думкою авторів, які відзначають очевидне протиріччя між поняттям «володільця джерела підвищеної небезпеки» і змістом, що вкладається в рамках концепції «діяльності» в поняття джерела підвищеної небезпеки [263, с. 14 – 15; 274, с. 20 – 21; 179, с. 20].

Концепція діяльності була покладена в основу законодавчого регулювання цих питань, однак про неоднозначність її теоретичного сприйняття свідчать підходи, розвинуті вченими в рамках *теорії властивостей* та *теорії об'єктів*.

Згідно з *теорією властивостей*, яку відстоювала К. А. Флейшиць [286, с. 137], джерелом підвищеної небезпеки є властивості речей та сил природи, що при певному рівні розвитку техніки не піддаються повністю контролю людини та створюють при цьому високу ймовірність завдання шкоди. Слабким місцем даної теорії, як слушно зазначила Г. Л. Пендяга, є віднесення до джерел підвищеної небезпеки сил природи, що, як відомо, не

мають власника. У такому випадку, неможливо вирішити питання про суб'єкта відповідальності за шкоду, заподіяну таким джерелом. Крім того, в цьому випадку, розгляд властивостей речей відбувається у відриві від носіїв цих властивостей [179, с. 21].

О.О. Красавчиков із цього приводу зазначив, що володіти з властивостями речей неможливо, але припустимим є володіння предметами матеріального світу, наділеними відповідними властивостями, у тому числі й тими з них, що в силу своїх кількісних і якісних станів можуть створювати підвищену небезпеку для оточуючих, тобто бути джерелами зазначеної небезпеки [121, с. 27].

Такі твердження, як вважаємо, є переконливими та кореспондують із положеннями *теорії об'єктів*, що знаходять свій розвиток у наукових працях М. Д. Єгорова [74, с. 12], О.О. Красавчикова [121, с. 34], А.О. Собчака, В.Т. Смірнова [262, с. 22] та ін. Згідно з нею джерелом підвищеної небезпеки є конкретні предмети, речі, обладнання, що перебувають у процесі експлуатації та створюють при цьому підвищену небезпеку для оточуючих. Так, Н.І. Коняєв під джерелом підвищеної небезпеки розглядає механізми, пристрої та інші предмети, що при експлуатації їх виявляють таку енергію, яка за умов сучасного рівня техніки не підкоряється цілком контролю людини і, виходячи з-під її контролю, створює високий ступінь імовірності заподіяння шкоди оточуючим [113].

Підсумовуючи викладене, основними концепціями з питання про поняття джерела підвищеної небезпеки, на нашу думку, є теорія об'єктів і теорія «діяльності». Жодна з них, при поодинокому застосуванні, не повною мірою розкриває поняття джерела підвищеної небезпеки. Ці теорії доповнюють одна одну, оскільки концентрують увагу на певних ознаках джерела підвищеної небезпеки.

Отже, є можливим говорити про заподіяння шкоди як діяльністю, що створює підвищену небезпеку для оточення, так і джерелом підвищеної небезпеки, оскільки шкода безпосередньо заподіюється матеріальним

об'єктом (джерелом підвищеної небезпеки), але в разі здійснення діяльності щодо його використання (діяльності, що створює підвищену небезпеку для оточення). Таким чином, підтримуючи думку Г. Л. Пендяги, поняття джерела підвищеної небезпеки слід розглядати як поєднання двох проявів: 1) певний матеріальний об'єкт; 2) діяльність з його використання [179, с. 10].

З зазначених вище підстав під *джерелом підвищеної небезпеки* слід розуміти об'єкт матеріального світу, який не піддається повному контролю з боку людини, здатний заподіяти шкоду оточуючим в процесі ризикової діяльності (використання, зберігання, утримання транспортних засобів, механізмів і обладнання, використання, зберігання та виготовлення хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо) [179, с. 10].

Зауважимо, що концепція діяльності, як вже зазначалося, була покладена в основу законодавчого регулювання відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки. Ця традиція правового регулювання була сприйнята й українським законодавцем. Так, відповідно до ч.1 ст. 1187 ЦК України джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів й обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб. За змістом цієї статті відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, є абсолютною та незалежною від наявності вини заподіювача такої шкоди. Це знайшло відображення у приписі ч. 5 цієї статті: особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого.

Водночас положення цієї ст. 1187 ЦК України містять розглянуті вище

теоретично-правові суперечності. Так, визначаючи у ч. 5 відповідальною за шкоду особу, яка здійснює відповідну діяльність, водночас у ч. 2 встановлено, що шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку.

Отже, питання визначення суб'єкта відповідальності за цим деліктом належить до кола теоретичних проблем, що допоки не отримали однозначного розв'язання. Як зазначалося, законодавством такою особою традиційно визначається *володілець джерела підвищеної небезпеки*. Усталеність такого підходу знаходить підтвердження в приписах (п. 5) постанови Пленуму Верховного Суду УСРС від 23.10.63 «Про судову практику за позовами про відшкодування шкоди» [190, с. 447].

Утім про неоднозначність наукового сприйняття такого підходу свідчать різні наукові позиції щодо його обґрунтування, зокрема щодо розуміння поняття діяльності, її ознак щодо використання джерела підвищеної небезпеки (Б.С. Антимонов [14, с. 243], О.А. Красавчиков [121, с. 68], М.М. Гусев [63, с. 24]). Слушним видається застереження О.О. Красавчикова про те, що правильне вирішення питання про суб'єкт відповідальності має суттєве значення не лише тому, що треба правильно визначити особу, зобов'язану відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки; воно зумовлює і саму кваліфікацію відносин, що складаються між заподіювачем шкоди, і потерпілим, а отже, має пряме відношення до меж відповідальності [121, с. 77]. Досліджуючи ознаки володільця джерела підвищеної небезпеки, він вважав, що таких може бути принаймні дві: перша — особа володіє джерелом підвищеної небезпеки на певній правовій підставі (юридична ознака); друга — володілець буде відповідати за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо у момент заподіяння шкоди саме він його експлуатував (матеріальна ознака)

[121, с. 69 – 71].

Про необхідність поєднання цих ознак для визначення зобов'язаної особи йдеться у роз'ясненнях постанови Верховного Суду України від 23.03.92 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» [189, с. 17 – 25]. Згідно її п. 4 під володільцем джерела підвищеної небезпеки розуміється юридична особа чи громадянин, що здійснює експлуатацію джерела підвищеної небезпеки в силу права власності, повного господарського відання, оперативного управління або на інших підставах (договору оренди, доручення тощо). З наведеного припису вбачається, що критерій експлуатації джерела розглядається як основна кваліфікуюча ознака поряд з критерієм титульного володіння ним.

Проілюструвати правозастосовчі підходи суду можна на прикладі справи, розглянутої апеляційним судом м. Києва за апеляційною скаргою гр. О.А. Шевченко [294] , в якій суд скасував рішення Дніпровського районного суду м. Києва і направив справу на новий розгляд, оскільки згаданим судом було неправильно визначено відповідача у справі (а разом з тим і особу, відповідальну за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки).

У цій справі було встановлено, що автомобіль, яким було заподіяно шкоду, належав на праві власності Шевченко О.А., проте на підставі належним чином посвідченого доручення перейшов у користування Шевченка О.Л., який і керував ним у момент заподіяння шкоди потерпілому. Отже, в особі останнього збігаються обидві ознаки володільця як суб'єкта відповідальності: він володів автомобілем на певній правовій підставі (за дорученням) і експлуатував його у момент заподіяння шкоди. Тому саме він (а не Шевченко О.А., якому вказаний автомобіль належав на праві власності) повинен відповідати за заподіяну шкоду.

У цьому контексті слід звернути увагу на особливості цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну автотранспортними засобами. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1187 ЦК України володілець автотранспортного засобу зобов'язаний відшкодувати заподіяну ним шкоду незалежно від

його вини. Таку відповідальність у науці цивільного права часто називають підвищеною [176, с. 141]. Висловлюється також позиція, що шкода, заподіяна автомобілем, відшкодовуватиметься за положеннями ст. 1187 ЦК тільки тоді, коли автомобіль рухався, а не тоді, коли він стояв у гаражі або на стоянці [151, с. 900]. Така точка зору видається прийнятною у контексті визначення джерелом підвищеної небезпеки діяльності, пов'язаної з використанням транспортного засобу (адже в сенсі ч.1 ст. 1187 ЦК автомобіль не є джерелом підвищеної небезпеки), водночас вона є спірною з тих міркувань, що покладення на володільця абсолютної (підвищеної) відповідальності передбачає визнання за ним ризиків за належне утримання й зберігання такого об'єкта за межами його безпосереднього контролю.

Відповідно до ч. 3 розглядуваної статті особа, яка неправомірно заволоділа транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, завдала шкоди діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, зобов'язана відшкодувати її на загальних підставах. Однак, у разі якщо неправомірному заволодінню іншою особою таким об'єктом сприяла недбалість її власника (володільця), шкода, завдана діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, відшкодовується ними спільно, у частці, яка визначається за рішенням суду з урахуванням обставин, що мають істотне значення.

Водночас ч. 5 ст. 1187 ЦК України передбачено два випадки, коли особа, яка заподіяла шкоду внаслідок експлуатації чи утримання транспортного засобу, звільняється від відповідальності – це тоді, коли заподіяння такої шкоди сталося через непереборну силу (наприклад, коли у разі землетрусу неможливо було належним чином керувати автомобілем) або умислу потерпілого (скажімо, коли людина, байдуже, з якихось причин, навмисно кидається під колеса авто для отримання ушкоджень). При цьому умисел потерпілого (тобто, коли він передбачав і бажав настання шкідливих наслідків) необхідно відрізнити від його грубої

необережності – адже вона є підставою тільки для зменшення розміру відшкодування, що покладається на володільця джерела підвищеної небезпеки, оскільки закон не визначає грубу необережність як обставину, що звільняє володільця від відповідальності.

Прикладом є судова справа, розглянута Колегією суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у 2009 р., про відшкодування 8 410 грн майнової та 100 000 грн моральної шкоди за касаційною скаргою Д. до К. Судом було встановлено, що К., керуючи автомобілем «Ауді-100», скоїв наїзд на пішохода Д., який, будучи в стані алкогольного сп'яніння, раптово вибіг на проїжджу частину дороги з метою зупинити автомобіль. Застосувавши міри екстреного гальмування, водій К., тим не менше, не зміг зупинити авто та уникнути наїзду. Колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України лише частково задовольнила скаргу Д [21].

Отже, оскільки наявність вини заподіювача шкоди не є обов'язковою умовою для покладення на особу відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, то для виникнення такої відповідальності є необхідним наявність лише трьох підстав: наявність шкоди, протиправна дія її заподіювача та причинний зв'язок між причиною і шкодою.

Разом із тим, на нашу думку, сумнівним видається підхід судової практики [189, с. 17 – 25], за яким раптовий вихід потерпілого у нетверезому стані на проїжджу частину розглядається як груба необережність, що є підставою не для звільнення від відповідальності, а лише зменшення розміру відшкодування. Вважаємо, що це є несправедливим щодо власника (володільця) автотранспортного засобу. На наш погляд, раптовий вихід потерпілого у нетверезому стані на проїжджу частину дороги слід розглядати як підставу, що звільняє від відповідальності (наша позиція ґрунтується на нормах Кримінального кодексу України, де вчинення злочину у стані наркотичного або

алкогольного сп'яніння не тільки не звільняє від кримінальної відповідальності (ст. 21 КК України), а є обтяжуючою обставиною при призначенні покарання (п. 13 ст. 67 КК України)), а не як грубу необережність.

Слід наголосити, що не вважається володільцем джерела підвищеної небезпеки та носієм відповідальності за шкоду перед потерпілим особа, яка управляє джерелом підвищеної небезпеки в силу трудових відносин із володільцем джерела підвищеної небезпеки. Таким може бути, наприклад, водій, машиніст, оператор [189, с. 17 – 25]. У даному разі слід вирізняти відповідального та безпосереднього заподіювача шкоди. Так, особи – працівники, які перебувають з суб'єктом відповідальності у трудових відносинах, отримують у тимчасове технічне управління (нагляд, володіння) певні машини, знаряддя, засоби виробництва (об'єкти підвищеної небезпеки) та здійснюють їх експлуатацію на виконання обов'язків, покладених на них трудовим договором. За таких обставин відповідальним за делікт суб'єктом виступає працедавець — володілець таких об'єктів підвищеної небезпеки, який здійснює відповідну діяльність та є суб'єктом ризику за її проведення. Особа, що перебуває з володільцем джерела підвищеної небезпеки в трудових відносинах і завдала шкоди, експлуатуючи вказане джерело самовільно, без дозволу володільця і не виконуючи при цьому своїх трудових обов'язків може бути визнана належним відповідачем та притягнена до несення цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду.

Отже, вважаємо, що суб'єкт відповідальності за дану шкоду має поєднувати дві основні риси: а) бути титульним володільцем джерела; б) здійснювати управління цим джерелом. Такий підхід дає можливість виокремлення та чіткої кваліфікації окремих випадків, за яких відповідальність може покладатися на кількох осіб, залежно від їхнього статусу в структурі правопорушення. Так у разі, якщо володільцем було передано (повністю або частково) іншій особі функції управління на правових підставах, він може нести субсидіарну (додаткову)

відповідальність. Такий підхід корелюється і з приписами ч.3 і 4 ст. 1187 ЦК України, за якими: особа, яка неправомірно заволоділа транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, завдала шкоди діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, зобов'язана відшкодувати її на загальних підставах; якщо неправомірному заволодінню іншою особою транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом сприяла недбалість її власника (володільця), шкода, завдана діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, відшкодовується ними спільно, у частці, яка визначається за рішенням суду з урахуванням обставин, що мають істотне значення.

Із викладеного вважаємо слушним запропонувати зміни до ч. 2 ст. 1187 ЦК України, а саме: замінити слово «володіє» словами «є титульним володільцем та/або здійснює управління» за контекстом положення.

Довгий час дискусійним було питання відносно доцільності встановлення переліку джерел підвищеної небезпеки, його вичерпності та законодавчого закріплення.

Прибічники так званої «позитивної» концепції дотримувалися позицій, що закон повинен наводити вичерпний перелік джерел підвищеної небезпеки, щоб обґрунтовувалися їх класифікації на види. Одна з таких класифікацій була здійснена у свій час О. О. Красавчиковим. В її основу вчений поклав критерії вмісту та форми енергії (наприклад, фізичної, хімічної, біологічної), що міститься в предметах матеріального світу, які використовує людина для задоволення власних потреб [121, с. 44].

Альтернативною до неї була «негативна» концепція, суть якої полягала у запереченні наведення в законі вичерпного переліку джерел підвищеної небезпеки [121, с. 29 – 30].

У свій час за встановлення вичерпного переліку виступав М.М. Агарков [4, с. 68]. Пізніше він змінив свою точку зору і висловився за встановлення приблизного переліку через неможливість назвати в законі всі види діяльності, що являють підвищену небезпеку для оточення, а також

передбачити ті її види, що можуть бути створені розвитком техніки [58, с. 338].

Б.С. Антимонов писав, що перелік випадків підвищеної небезпеки повинен бути вичерпним, оскільки справа полягає в спеціальній нормі, що встановлює особливий правовий режим відповідальності у вигляді винятку із загального правила відповідальності на началах вини [14, с. 101]. На користь цієї точки зору наводяться аргументи про те, що в кожному випадку особа, якій належить джерело підвищеної небезпеки, повинна знати, що вона підлягає цивільній відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки саме як володілець останнього [274, с. 29 – 30].

К.А. Флейшиць, навпаки, виступала за приблизний перелік джерел підвищеної небезпеки, мотивуючи це появою все нових і нових їх видів у зв'язку з розвитком техніки [286, с. 133].

Чинне цивільне законодавство визначає лише орієнтовний (невиключний) перелік об'єктів, діяльність щодо яких вважається джерелом підвищеної небезпеки: транспортні засоби, механізми й обладнання, хімічні, радіоактивні, вибухо- і вогнебезпечні та інші речовини, дикі звірі, службові собаки та собаки бійцівських порід тощо. Приєднуємося до думки Н. В. Терещенко стосовно того, що відкритий перелік має свої переваги. Він дає змогу виключати з нього ті види джерел, що перестають існувати в зв'язку із плином часу та змінами в умовах життя або, навпаки, визнавати такими нові види техніки [274, с. 30].

Разом із тим, встановлення цивільним законодавством такого переліку, на нашу думку, має орієнтовний характер, оскільки правовий режим безпеки, а відповідно критерії, підстави, порядок визначення певних предметів матеріального світу потенційно небезпечними та надання їм статусу джерела підвищеної небезпеки, належить до сфери публічного, а не приватного права.

В Україні для врегулювання цього питання прийнято Закон «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18.01.2001 № 2245-III [228], який визначає правові, економічні, соціальні й організаційні основи діяльності,

пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки. Ним також визначено такі терміни, що заслуговують на увагу в контексті нашого дослідження:

суб'єкт господарської діяльності – юридична або фізична особа, у власності або у користуванні якої є хоча б один об'єкт підвищеної небезпеки. Як бачимо, законодавець розглядає в якості суб'єкта поводження з такими об'єктами як власника (володільця), так і користувача, що слугує на підтримку розширення кола суб'єктів відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, водночас ;

об'єкт підвищеної небезпеки – об'єкт, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна або кілька небезпечних речовин чи категорій речовин у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси, а також інші об'єкти як такі, що відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру. Тож, цей Закон визначає об'єкти, що потенційно містять ознаки підвищеної небезпеки за таким параметром як вміст небезпечних речовин, проте не визначає об'єкти, що можуть набувати ознак джерел підвищеної небезпеки за окремими індивідуальними властивостями, що притаманні індивідуально визначеним речам (наприклад, тварини);

ризик – ступінь імовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин на території об'єкта підвищеної небезпеки і/або за його межами. Дане визначення вказує на ознаки ризику як об'єктивного явища, вірогідність або ймовірність якого можна спрогнозувати, передбачити, припустити тощо.

Цей Закон не містить чіткого визначення об'єктів підвищеної небезпеки за родовими чи видовими ознаками, як і не встановлює переліку таких об'єктів. Водночас ст. 9 передбачено ідентифікацію об'єктів підвищеної небезпеки, що в значенні цього Закону становить порядок визначення об'єктів серед потенційно небезпечних (абз. 5 ст. 1 Закону), за якою обов'язок ідентифікації покладається на суб'єкта господарської діяльності, що

здійснюється за визначенням кількості порогової маси небезпечних речовин, нормативи якої встановлюються Кабінетом Міністрів України. Відповідно до цього Закону Кабінетом Міністрів України ухвалено Постанову від 11.07.2002 № 956 «Про ідентифікацію та декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки» [224], якою затверджено: а) нормативи порогових мас небезпечних речовин для ідентифікації об'єктів підвищеної небезпеки; б) порядок ідентифікації та обліку об'єктів підвищеної небезпеки; в) порядок декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки.

Законом «Про об'єкти підвищеної небезпеки» [228] прямо не визначено сферу його дії, проте з змісту Закону вбачається, що він поширюється виключно на суб'єктів господарювання, господарська діяльність яких пов'язана з використанням об'єктів, підвищена небезпека яких зумовлена наявністю, вмістом, використанням (прямо або опосередковано — у зв'язку з технологічним процесом) шкідливих речовин.

Особливості цивільної відповідальності за ядерну шкоду та її відшкодування регулюють закони України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» від 13 грудня 2001 року N 2893-III [243]; «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 року N 39/95-ВР [201], а також ратифікована Україною Віденська конвенція «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду» 13 грудня 2001 року N 2893-III [242].

Водночас відповідно до ст. 21 Закону України «Про охорону праці» [231] Кабінетом Міністрів України ухвалено Постанову «Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки» від 26.10.2011 № 1107, у додатках якої визначено Перелік видів робіт підвищеної небезпеки (дод. 2) та Перелік машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки (дод. 3). Дана Постанова також спрямована на регулювання відповідних аспектів діяльності суб'єктів

господарювання щодо експлуатації певного виду об'єктів підвищеної небезпеки.

Відповідно до ч. 3 ст. 13 Закону України «Про екологічну експертизу» Кабінет Міністрів України прийняв Постанову від 28.08.2013 № 808, якою затвердив перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку [218]. При цьому спеціальне законодавство регулює правовий режим відповідальності володільців спеціальних джерел підвищеної екологічної небезпеки. Так, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.91 № 1264-XII [230] визначає обов'язок осіб, які володіють джерелом підвищеної екологічної небезпеки, компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо вони не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

Наведене свідчить, що правовий режим джерел підвищеної небезпеки має публічно-правову природу, при цьому категорія «джерела підвищеної небезпеки» містить складові: а) об'єкти підвищеної небезпеки; 2) діяльність, пов'язана з поводженням із такими об'єктами (їх утримання, експлуатація, зберігання, транспортування, виготовлення, переробка, видалення, використання тощо). Варто також відзначити, що діяльність, пов'язана з поводженням, ґрунтується на засадах ризику, тому ця властивість є її кваліфікуючою ознакою. Особливий (підвищений) характер небезпеки джерела зумовлений не власне притаманними йому шкідливими властивостями, а неможливістю на цьому етапі розвитку науки та суспільного виробництва цілковито виключити їх прояв і забезпечити повний контроль над таким об'єктом.

Слід звернути увагу на те, що судова практика у питаннях тлумачення цього терміна не є однозначною. Так, основні ознаки джерела підвищеної небезпеки наведено у п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27.03.92 № 61 [189], відповідно до якого

джерелом підвищеної небезпеки належить визнавати будь-яку діяльність, здійснення якої створює підвищену ймовірність заподіяння шкоди через неможливість контролю за нею людини, а також діяльність по використанню, транспортуванню, зберіганню предметів, речовин і інших об'єктів виробничого, господарського чи іншого призначення, які мають такі ж властивості. Наприклад, літак, автомобіль небезпечні неможливістю їх миттєвої зупинки, а будівництво — тією самою неможливістю зупинки техніки, предметами, піднятими на висоту або заглибленими, і заподіянням саме механічних ушкоджень (каліцтва). Майнова відповідальність за шкоду, завдану діями таких джерел, має наставати як при цілеспрямованому їх використанні, так і при мимовільному прояві їх шкідливих властивостей (наприклад, у випадку завдання шкоди внаслідок мимовільного руху автомобіля).

Вірогідно, що наведене тлумачення поняття «джерело підвищеної небезпеки» відповідає концепції діяльності, покладеній в основу його законодавчого визначення. Водночас надані коментарі свідчать про те, що під такими джерелами розуміють також самі об'єкти підвищеної небезпеки при прояві їх шкідливих властивостей незалежно від управління, участі, впливу людини на їх діяльність. Наразі справедливим вважаємо покладення на особу, яка прийняла на себе відповідальність за такий об'єкт, обов'язку відшкодування шкоди у разі її заподіяння цим джерелом незалежно від впливу цієї особи на такий об'єкт та належного забезпечення з її боку контролю щодо нього та наявності вини.

Потрібно наголосити, що за змістом ст. 1187 ЦК України відшкодування проводиться, коли шкоду заподіяно джерелом підвищеної небезпеки, при цьому джерелом є діяльність, пов'язана з використанням, утриманням та інше об'єктів підвищеної небезпеки. Представляється, що якщо шкода заподіяна джерелом-діяльністю, наприклад під час експлуатації об'єкта підвищеної небезпеки, але не ним, відшкодування за заподіяну шкоду за ст. 1187 ЦК України виключається. Так, судова

практика виходить з того, що залізниця не відшкодовує шкоду, заподіяну машиністу або пасажирові під час руху потяга твердим предметом, кинутим збоку. Таке положення є логічним, однак викликає сумніви з формальних підстав, виходячи з формулювань ст. 1187 ЦК України, адже джерелом визнається не сам об'єкт, а діяльність, пов'язана з його використанням, що може стосуватися як будь-яких дій щодо безпосереднього впливу на нього, так і ряду організаційних, допоміжних заходів, що опосередковано пов'язані з таким об'єктом. Проте вбачається, що між шкодою та впливом об'єкта підвищеної небезпеки має бути прямий зв'язок, при цьому характер участі зобов'язаного суб'єкта може мати різне вираження.

Наявність правового дисонансу в аналізованих визначеннях підтверджується поясненнями О.О. Красавчикова, який уточнював, що законодавець у цих випадках має на увазі зовсім інше: формулювання закону «шкода, заподіяна джерелом підвищеної небезпеки» містить в собі у скороченому вигляді іншу скорочену юридичну конструкцію, а саме: «шкода, заподіяна (тобто та, яку заподіяла особа) джерелом підвищеної небезпеки». Науковець вважав, що більш правильно говорити про відшкодування шкоди, завданої володільцем джерела підвищеної небезпеки, а не про шкоду, завдану таким джерелом [121]. Вірогідно, що такі уточнення заслуговують на увагу й тепер.

Що ж стосується визначення джерел підвищеної небезпеки, які характеризуються індивідуальними ознаками за притаманними (природними) властивостями, у зв'язку з чим потенційно можуть виступати об'єктами підвищеної небезпеки, до яких, як вважаємо, належать тварини (дикі й інші), то таку юридичну ідентифікацію залежно від певної ситуації має здійснювати компетентний орган, зокрема суд.

Слід звернути увагу на те, що за ч. 1 ст. 1187 ЦК України до таких об'єктів підвищеної небезпеки віднесено диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід, при цьому цей перелік не є вичерпним. Аналіз

змісту цього положення в розглядуваній частині у системному зв'язку з окремими приписами інших законодавчих актів, дає підстави визначити його недосконалість.

Так, зі змісту окремих положень Закону України «Про тваринний світ» [239] (абз. 2 ч.1 ст. 3, ч. 1 ст. 21, абз. 6 ч.1 ст. 23) вбачається, що поняття «дикі звірі» є завузьким для цілей регулювання ст. 1187 ЦК України, тоді як більш вдалим було б застосування терміна «дикі тварини». Крім того, на відміну від аналізованого припису ЦК України, що називає «службових собак та собак бійцівських порід», цей Закон для визначення тварин, які використовуються під час полювання (тобто у відповідному сенсі є службовими) апелює таким зазначенням, як «собаки мисливських порід, інші ловчі звірі і птахи» (абз.6 ч. 1 ст. 23).

Наведене дає підстави вважати слушним пропонувати зміни до ч. 1 ст. 1187 ЦК України, а саме:

- формулювання «диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо» замінити словами «диких тварин, службових собак, собак бійцівських, мисливських порід та інших тварин»;

- після слів «створює підвищену небезпеку» слова «для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб» замінити словами «для особи, яка цю діяльність здійснює, та(або) інших осіб».

Про необхідність конкретизації аналізованого положення свідчить також практика його неоднозначного розуміння та правозастосування, зокрема судова. Проілюструємо це на прикладі наступної справи.

Колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України розглянувши в судовому засіданні цивільну справу за позовом АТ «Українська пожежно-страхова компанія» до Г. про стягнення страхового відшкодування в порядку регресу і зустрічним позовом Г. до АТ «Українська пожежно-страхова компанія» та С. про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої внаслідок ДТП, за касаційною скаргою Г. встановила, що у квітні 2007 р. позивач звернувся в суд із зазначеним

позовом, мотивуючи вимоги тим, що в результаті зіткнення автомобіля «NISSAN» під керуванням С. і тварини – коня, власником якого є Г., указаний автомобіль отримав механічні пошкодження.

Посилаючись на те, що після виплати ним у добровільному порядку власнику зазначеного автомобіля 15 962 грн страхового відшкодування завданих збитків до нього перейшло право вимоги щодо стягнення цих збитків та судових витрат.

У зустрічному позові Г. просив стягнути з АТ «Українська пожежно-страхова компанія» та С. матеріальну шкоду – 3 200 грн та моральну шкоду – 1 700 грн, завдану внаслідок загибелі коня.

У цій справі Верховний Суд України встановив, що відмовляючи Г. у задоволенні зустрічного позову до АТ «Українська пожежно-страхова компанія» і С. про стягнення матеріальної та моральної шкоди, завданої загибеллю коня, суд першої інстанції, з яким погодився апеляційний суд, виходив із вини Г., як власника джерела підвищеної небезпеки – коня, у виникненні шкоди. При цьому, вирішуючи спір, суд застосовував до спірних правовідносин норми матеріального права – ст. 1187 і 1188 ЦК України та визнав зіткнення автомобіля з конем як взаємодію двох джерел підвищеної небезпеки. Суд неправильно витлумачив ці норми та поняття джерела підвищеної небезпеки, оскільки аналізуючи зміст ч. 1 ст. 1187 ЦК України до джерела підвищеної небезпеки не можна віднести домашніх (свійських) тварин, зокрема коня.

Ураховуючи, що судом неправильно витлумачена норма ч. 1 ст. 1187 ЦК України, а відтак неправильно застосована до правовідносин норма ст. 1188 ЦК України (яка регулює питання відшкодування шкоди, завданої внаслідок взаємодії двох джерел підвищеної небезпеки), що призвело до неправильного вирішення справи в частині покладання на Г. відповідальності за шкоду, Верховний Суд України судові рішення в цій частині скасував і направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції.

Представлена позиція Верховного Суду України, на нашу думку, є

дискусійною з тих міркувань, що ст. 1187 ЦК України містить невичерпний перелік видів діяльності, які створюють підвищену небезпеку, а отже, можна припустити, що діяльність, яка пов'язана з утриманням тварини (в даній ситуації – коня) у деяких випадках може виявитися джерелом підвищеної небезпеки, оскільки тварини схильні здійснювати довільні дії, виявляти складну поведінку, яку не можливо ні передбачити, ні запобігти, у зв'язку з чим їм притаманна така ознака як невідконтрольність, що зумовлена перш за все наявністю центральної нервової системи (психіки). Тому окремі види свійських тварин, так як і дикі, здатні заподіяти суттєву шкоду здоров'ю людини і навіть її життю.

Таким чином, при визначенні тієї чи іншої діяльності джерелом підвищеної небезпеки, у кожному конкретному випадку суд повинен всебічно враховувати обставини справи [151, с. 899], зокрема виходячи з природних (іманентних) властивостей тварини й особливостей здійснення управління та контролю за її поведінкою.

На підставі проведеного аналізу слушним видається сформульоване Г.Л. Пендягою визначення поняття джерела підвищеної небезпеки як поєднання двох проявів: 1) певний матеріальний об'єкт; 2) діяльність з його використання. При цьому джерелом підвищеної небезпеки вона визначає об'єкт матеріального світу, який не піддається повному контролю з боку людини, здатний заподіяти шкоду оточуючим в процесі ризикової діяльності щодо нього [180, с. 13]. Разом із тим вважаємо, що поняття «діяльність» не є достатньо вдалим, на наш погляд, більш прийнятним видається термін «поводження з об'єктом підвищеної небезпеки» – як дія (діяльність, бездіяльність) щодо утримання, використання, експлуатації, вироблення, зберігання об'єкта підвищеної небезпеки та забезпечення контролю над ним. Це визначення є більш широким і містить ознаки не лише змісту дії в значенні діяльності, а й контролю як її складової, що власне виступає кваліфікаційною ознакою правомочностей зобов'язаного суб'єкта поведінки з джерелом підвищеної небезпеки.

Водночас пояснення Г.Л. Пендяги правової природи джерела підвищеної небезпеки притаманними йому визначальними ознаками, зокрема: виключення можливості повного, об'єктивного, всебічного контролю за дією джерела підвищеної небезпеки; ризиковий характер заподіяння шкоди, ймовірність заподіяння випадкової шкоди; підвищена небезпека заподіяння шкоди, що виникає при експлуатації джерела підвищеної небезпеки [180, с. 11], заслуговує уточнення, що такі ознаки мають юридико-кваліфікаційне значення.

Обов'язок з відшкодування заподіяної шкоди виникає незалежно від вини заподіювача шкоди, тобто і за випадково заподіяну шкоду. В цьому полягає істотна особливість відшкодування за ст. 1187 ЦК України порівняно з відшкодуванням на загальних підставах (ст. 1166 ЦК України). Спеціальний характер обов'язку з відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, підтверджується змістом обставин, наявність яких звільняє від відповідальності за ст. 1187 ЦК України. До таких обставин належать непереборна сила та умисел потерпілого. Таким чином, у всіх інших випадках, у тому числі і за відсутності вини володільця джерела підвищеної небезпеки, останній відшкодовує шкоду потерпілому.

Отже, з огляду на викладене, можна окреслити такі особливості відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: а) відповідальність виникає зі спеціального делікту; б) абсолютний характер відповідальності (за винятками, визначеними Законом); в) відповідальність ґрунтується на ризику поводження з джерелами (об'єктами) підвищеної небезпеки (спеціальний (алеаторний) ризик); г) ризик поводження виникає з підстав титульного володіння й управління (поводження) джерелом підвищеної небезпеки; д) ризик зумовлений об'єктивною оцінкою ймовірності настання випадкової шкоди за межами належного виконання зобов'язаним суб'єктом функції контролю щодо такого об'єкта.

Дотримуємося точки зору, що розвиток концепції ризику щодо відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, тісно пов'язаний із розвитком інституту страхування. Правила щодо страхування діяльності, пов'язаної з ризиками заподіяння шкоди об'єктами підвищеної небезпеки, встановлені положеннями ЦК України, зокрема: ст. 999 — про обов'язкове страхування, ст. 802 — страхування транспортного засобу, ст. 927 — страхування вантажів, пасажирів і багажу.

Законом України «Про страхування» від 07.03.96 № 85/96-ВР [237] у ст. 7 визначено види обов'язкового страхування, зокрема, такі:

- страхування відповідальності морського перевізника та виконавця робіт, пов'язаних із обслуговуванням морського транспорту, щодо відшкодування збитків, завданих пасажиром, багажу, пошти, вантажу, іншим користувачам морського транспорту та третім особам (п. 8);

- страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (п. 9);

- страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту (п. 12) ;

- страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру (п. 14);

- страхування цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено такою угодою (п. 15);

- страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та

навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення й утилізації (видалення) небезпечних відходів (п. 20);

- страхування цивільної відповідальності суб'єктів космічної діяльності (п. 23) ;

- страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів (п. 26);

- страхування відповідальності власників собак (за переліком порід, визначених Кабінетом Міністрів України) щодо шкоди, яка може бути заподіяна третім особам (п. 28);

- страхування відповідальності морського судновласника (п. 32) ;

- страхування цивільної відповідальності суб'єкта господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно третім особам унаслідок проведення вибухових робіт (п. 42).

Норми, що стосуються обов'язкового страхування цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, містяться також у спеціальному законодавстві, зокрема, законах України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 01.07.2004 № 1961-IV [229]; постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження розмірів страхових платежів за договорами міжнародного обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 06.01.2005 № 5 [220].

Інститут обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності суб'єктів, чия діяльність пов'язана з поводженням з об'єктами підвищеної небезпеки, значно зменшить фінансові ризики та виключить випадки невідшкодування збитків відповідальною особою внаслідок її неплатоспроможності.

3.2. Відповідальність держави за шкоду, заподіяну її органами

Відповідно до ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Зазначена вище норма Основного Закону України одержала розвиток у Цивільному кодексі України, згідно з яким на державу покладено обов'язок відшкодувати шкоду, заподіяну незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади (ст. 1173), посадової або службової особи органу державної влади (ст. 1174), органу державної влади у сфері нормотворчої діяльності (ст. 1175), незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду (ст. 1176), завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 1177). Тож, держава несе цивільно-правову відповідальність за деліктними зобов'язаннями її органів, їх посадових і службових осіб незалежно від їхньої вини.

Разом із тим, наведений перелік визначених в ЦК України випадків покладення на державу відповідальності за шкоду, заподіяну приватній особі суб'єктами держави, видається неповним. У цьому плані на увагу заслуговує визначений О.М. Клименко перелік умов виникнення такої відповідальності держави: 1) заподіяння транскордонної шкоди навколишньому природному середовищу; 2) заподіяння шкоди джерелами підвищеної небезпеки: а) якщо такі об'єкти належать до державної власності; б) внаслідок непереборної сили; 3) конституційні делікти: при здійсненні органами державної влади та місцевого самоврядування державних функцій; 4) при здійсненні виконавчо-розпорядчих функцій державними суб'єктами; 5) у надзвичайних ситуаціях [103].

Відповідно до Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 01.12.94 № 266/94-ВР [232] шкода, заподіяна особі, відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб цих державних органів.

Заподіяння шкоди органами держави, їх посадовими та службовими особами має ознаки спеціального делікту, що характеризується особливостями застосування до нього загальних умов позадоговірної відповідальності і наявністю спеціальних умов, додатково встановлених Законом. У літературі до специфічних умов виникнення такої відповідальності відносять: службовий характер владно-розпорядчої діяльності заподіювача шкоди; спеціальний суб'єктивний склад; відсутність вини заподіювача шкоди, а також обов'язок держави відшкодувати завдану шкоду незалежно від вини посадових осіб [314].

Такий законодавчий підхід можна пояснити наступними аргументами. По-перше, виконання державними органами, їх посадовими та службовими особами покладених на них функцій здійснюється в силу покладених на них державою відповідних повноважень, тобто в силу їх делегування, та від імені держави, тому держава виступає суб'єктом таких правовідносин. Так, під час здійснення дізнання та досудового слідства держава є учасником кримінально-процесуальних відносин [123, с. 10 – 11]. Визнання держави учасником даних відносин, як вказує Р. О. Халфіна, означає, що держава приймає на себе відповідальність за дії кожної посадової особи чи органу [288, с. 166]. Тому в зобов'язаннях із завдання шкоди громадянину зобов'язаною стороною виступає держава безпосередньо. По-друге, держава у разі заподіяння її суб'єктами шкоди має у своєму розпорядженні більші можливості, ніж її органи, щодо відновлення громадянину його правового становища. По-третє, органи держави є бюджетними організаціями, а це означає, що у всіх випадках покладання відповідальності на них

відшкодування в остаточному підсумку здійснюється за рахунок коштів державного бюджету [171, с. 63].

Серед основних теоретичних підходів щодо обґрунтування відповідальності держави відшкодувати шкоду, заподіяну її суб'єктами, незалежно від вини слід окреслити такі.

Винятковість заподіяння особі шкоди рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, їх посадовими чи службовими особами. Такої позиції дотримувався А.О. Собчак. Оскільки він розглядав відповідальність без вини у контексті реально існуючої об'єктивної небезпеки (ймовірності) виникнення випадкової шкоди, то вважав, що заподіяння шкоди неправильними службовими діями, зокрема посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду, є винятком. Адже немає підстав говорити про підвищену ймовірність виникнення випадкової шкоди через діяльність цих органів, оскільки вона детально регламентована нормами матеріального й процесуального законодавства, тому можливість заподіяння шкоди при її здійсненні зведена до мінімуму [314].

Схожій позиції дотримується О.М. Клименко, яка робить висновок про абсолютну недопустимість вчинення державними суб'єктами правопорушення як протиправного та винного заподіяння шкоди приватній особі, оскільки держава виступає гарантом правопорядку [103]

Прийняття державою ризиків за порушення конституційних прав громадян при здійсненні функцій із забезпечення правопорядку та правоохоронної діяльності. На цей аспект звертала увагу І.С. Ніжинська, яка зазначала, що взявши на себе відповідальність за безвинні дії службових осіб дізнання і досудового слідства, держава тим самим усвідомлює свою вину за порушення конституційних прав громадян. Річ у тім, що діяльність, пов'язана з дізнанням та досудовим слідством деякою мірою прирівнюється до діяльності підвищеної небезпеки. І там, і там є певний ризик завдати шкоду при здійсненні такої діяльності безвинним особам, але через те, що

сама по собі така діяльність є корисною і необхідною для суспільства, від неї не можна відмовитись. Здійснюючи правоохоронну діяльність, держава бере на себе і відповідальність за ризик настання негативних наслідків [171, с. 63 – 64].

Дотримуємося позиції, що об'єктивно-правові умови наділення держави деліктною відповідальністю за шкоду, заподіяну її суб'єктами приватній особі, пов'язані з покладенням на державу законом обов'язку прийняти в загальнокорисних суспільних інтересах ризику за діяльність її органів, їх посадових і службових осіб щодо:

1. Володіння (утримання, користування, експлуатацію тощо) об'єктами, що є джерелами підвищеної небезпеки.
2. Виконання функцій (обов'язків), що пов'язані із підвищеним ступенем небезпечності або умовами крайньої потреби (необхідності).
3. Виконання державно-владної діяльності, що має підвищений ступінь загальносуспільної відповідальності.

Абсолютний характер відповідальності держави за шкоду, заподіяну її органами особі, оскільки саме вона є гарантом забезпечення прав людини відповідно до ст. 3 Конституції України. Так, на думку А. М. Беякової суб'єктом відповідальності є держава, а не конкретний судово-слідчий орган, котрий заподіяв шкоду. Держава відшкодовує шкоду незалежно від вини зазначених органів. Річ у тім, що незаконне притягнення до кримінальної відповідальності або засудження особи може мати місце не тільки в результаті порушення службових обов'язків посадовими особами слідчо-прокурорських або судових органів, а й з інших причин, наприклад, в результаті неправдивих свідчень. Виступаючи відповідачем у таких випадках, держава створює надійні гарантії відшкодування завданої шкоди [30, с. 55].

Правильність такого підходу підтверджується позиціями Конституційного Суду України, який у Рішенні від 03.01.2001 № 12-рп/2001 [249] визнає такими, що не відповідають Конституції України (є

неконституційними), положення ст. 32 Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік» та ст. 25 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік», згідно з якими за рахунок коштів на утримання судів, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України здійснюється відшкодування шкоди, завданої громадянам незаконними діями органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури і суду, з тих міркувань, що Конституція України гарантує громадянам у таких випадках право на відшкодування шкоди за рахунок держави, а не за рахунок коштів на утримання цих органів (ст. 56, 62).

К. Б. Ярошенко покладення на державу відповідальності пояснює тим, що: 1) держава має більш широкі можливості, ніж будь-який інший орган, для поновлення потерпілого в його попереднє положення, особливо у випадках, коли таке поновлення виходить за межі виплат грошового відшкодування (поновлення житлових, трудових, пенсійних та інших прав); 2) у результаті тісного переплітання діяльності різних органів держави буває важко визначити конкретний винний орган у системі цієї діяльності [315, с. 138].

Тому за порушення абсолютних прав громадян у результаті такої державної діяльності, зазначає Г.Б. Яновицька, цивільно-правову відповідальність перед громадянином повинні нести не посадові особи, а держава, котра зобов'язана усунути «недоліки», допущені у цій діяльності, які б не були причини [313, с. 57].

Слушною є думка О.М. Клименко про те, що за наділення держави деліктною правосуб'єктністю має місце припущення, що функціонування державного механізму за певних умов може бути пов'язано із можливістю порушення суб'єктивних прав особи, що за реальних умов сприймається як можливість в силу існування самого факту (*ipso facto*) [104, с.171].

Держава через систему своїх органів забезпечує встановлення певного правопорядку шляхом прийняття законів, їх дотримання та виконання.

Органи держави в її інституційній системі є носіями державних повноважень, реалізація яких спрямована на виконання державних завдань і функцій, що діють в інтересах усього суспільства. За належне виконання посадовцями своїх обов'язків, за охорону прав і законних інтересів особи держава відповідає перед своїми громадянами. Покладання обов'язку на державу зумовлено і принциповими міркуваннями державно-правової політики: інтересами відправлення правосуддя, поновлення поваги до держави та її органів, гарантуванням захисту прав і відновлення правового статусу потерпілого. Тому держава в цьому випадку відшкодовує шкоду не за «чужі дії», а за власні правові акти, оскільки не забезпечила належну діяльність своїх органів [313, с. 57 – 58].

У цьому контексті слід підтримати думку О.М. Клименко про те, що деліктну відповідальність держави щодо відшкодування шкоди, заподіяну її органами, слід розглядати не як захід державного примусу, а як активізацію її правозахисної функції, спрямованої на правовідновлення, компенсацію (відшкодування) тощо [103].

Тому вважаємо, що держава є відповідальною за заподіяння шкоди особі як у разі правозастосовної діяльності її суб'єктів у межах здійснення їх повноважень (тобто без наявності вини таких органів); незаконних дій її органів (відповідно до ст. 4 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» відшкодування шкоди провадиться за рахунок коштів державного бюджету), так і у випадках відсутності правових механізмів відшкодування шкоди.

Слід звернути увагу, що ч. 3 ст. 152 Конституції України передбачено, що матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку. Натомість законом такий порядок не визначено. У цьому зв'язку на підтримку заслуговує позиція І.В.

Ткача, який наголошує, що відсутність закону, який би визначав порядок відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами, не може бути підставою для звільнення держави Україна від обов'язку відшкодувати шкоду, так само як не може бути такою підставою неприйняття державою порядку відшкодування шкоди, завданої злочином [276, с. 3,4].

З огляду на це вважаємо слушним запропонувати врегулювати законом порядок відшкодування особі шкоди, завданої неконституційними актами, та порядок відшкодування особі шкоди, завданої злочином.

3.3. Відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг)

Відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції та недоліків робіт (послуг), є особливим видом цивільно-правової відповідальності без вини, що впливає з відповідних спеціальних деліктів.

Законодавчу базу щодо даного виду відповідальності становлять положення, зокрема:

- ч. 4 ст. 42 Конституції України в частині закріплення гарантій захисту державою прав споживачів;
- Цивільного кодексу України (ст. 1209 – 1211 § 3 «Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг)» гл. 82 «Відшкодування шкоди»);
- Закону України «Про захист прав споживачів» [222] (п. 5 ч. 1 ст. 4 та ст. 16 «Відповідальність за шкоду, завдану внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції)»);
- Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» від 19.05.2011 №3390-VI [202];
- Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 № 2709-IV [225] (ст. 50 «Право, що застосовується до відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг)»).

Слід зазначити, що розвиток в Україні механізмів законодавчого регулювання відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), зумовлений процесами інтеграції України у світовий економічний простір, створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Це передбачає запровадження єдиних правил, що забезпечують вільний рух товарів, які, крім іншого, включають також правила про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції.

Основним документом, що визначає шляхи адаптації національного законодавства України до законодавства ЄС є підписана та ратифікована нашою державою Угода про асоціацію України, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 [280], якою у дод. III до Розд. IV «Торгівля та питання, пов'язані з торгівлею» передбачено адаптацію законодавства України до права ЄС щодо відповідальності за дефектну продукцію.

Це завдання було визначено також Планом дій «Україна – Європейський Союз» від 12.02.2005 [184]. Керівним актом законодавства ЄС у цій сфері є Директива Ради 85/374/ЄЕС від 25.07.85 про наближення законів, підзаконних актів та адміністративних положень держав-членів ЄС щодо відповідальності за дефектну продукцію (далі – Директива 85/374/ЄЕС). Європейські орієнтири щодо розвитку таких механізмів одержали втілення також у ряді інших документів: Зеленій книзі Європейської Комісії «Відповідальність за дефектну продукцію» (Брюссель, 28.07.99 COM(1999) 396 final), а також у трьох звітах Європейської Комісії про застосування згаданої вище Директиви в державах – членах ЄС, виданих у м. Брюссель: 13.12.95 COM(95) 617 final; 31.01.2001 COM(2000) 893 final; 14.09.2006 COM(2006) 496 final.

Основними завданнями адаптації законодавства України до законодавства ЄС про відповідальність за дефектну продукцію є

запровадження вже напрацьованих у державах – членах ЄС механізмів правового регулювання у цій сфері, а також системне вдосконалення законодавчих інструментів шляхом усунення недоліків та узгодження норм актів законодавства, які регулюють цивільні відносини, і пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт і послуг (шкоди, завданої дефектною продукцією).

Наведене свідчить про те, що інститут цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) є порівняно новим у системі деліктних зобов'язань без вини (спеціальних деліктів). Тож, слушним вважаємо у рамках даної роботи звернути увагу на певні недоліки правового регулювання досліджуваних питань, що існують у цивільному законодавстві.

Відповідно до ч. 1 ст. 1209 ЦК України обов'язок відшкодувати потерпілому шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) покладається на виготовлювача товару, що є нерухомим майном, виконавця робіт (послуг), які зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану фізичній або юридичній особі внаслідок конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків товару, робіт (послуг), а також недостовірної або недостатньої інформації про них. При цьому відшкодування шкоди не залежить від вини виготовлювача товару, що є нерухомим майном, виконавця робіт (послуг), а також від того, чи перебував потерпілий з ними у договірних відносинах. За ч. 2 ст. 1209 ці особи звільняються від відшкодування шкоди, якщо вони доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або порушення потерпілим правил користування або зберігання товару, результату робіт (послуг).

Ст. 1210 ЦК України визначено осіб, які зобов'язані відшкодовувати шкоду, завдану внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг). Так, шкода, завдана внаслідок недоліків товару, що є нерухомим майном, підлягає відшкодуванню виготовлювачем товару (ч. 1), шкода, завдана внаслідок недоліків робіт (послуг), підлягає відшкодуванню їх виконавцем (ч. 2).

Отже, концепція ЦК України, що є базовим актом цивільного законодавства, стосовно відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), ґрунтується на відповідальності незалежно від вини виготовлювача товару та виконавця робіт (послуг).

Водночас питання даного виду відповідальності регулюються також спеціальними законодавчими актами, якими є закони України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» та «Про захист прав споживачів» [202; 222].

Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» є спеціальним, що регулює відносини щодо відповідальності за шкоду, завдану потерпілому внаслідок дефекту в продукції, яка введена в обіг в Україні (ст. 2). Цим Законом регулюються питання як цивільно-правової відповідальності заподіювача шкоди, так і застосування до нього адміністративної відповідальності.

Ст. 7 цього Закону визначено коло осіб, які відповідають за шкоду. Так, слідуючи приписам ЦК України в її ч. 1 встановлено загальне правило, що за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції, відповідає її виробник. Водночас ч. 2 передбачено, що будь-яка особа, яка ввезла на митну територію України продукцію з метою її продажу, передання в найм (оренду), лізинг або розповсюдження в будь-якій іншій формі в ході провадження господарської діяльності, відповідно до цього Закону несе відповідальність як виробник. У разі ж коли виробник продукції не може бути встановлений, кожний її постачальник (продавець) відповідно до цього Закону несе відповідальність як виробник, якщо він протягом 30 днів не повідомить потерпілому найменування та місцезнаходження виробника або особи, яка поставила йому цю продукцію. Дія зазначеної норми поширюється також на продукцію, ввезену на митну територію України, якщо на ній не вказані найменування та місцезнаходження особи, зазначеної в ч. 2 цієї статті, навіть якщо на цій продукції вказано найменування її виробника (ч. 3).

З наведеного вбачається, що Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» ґрунтується на концепції більш широкого кола зобов'язаних осіб, ніж ЦК України. Враховуючи ж те, що ЦК України є базовим актом цивільного законодавства, вважаємо, що в частині визначення кола суб'єктів відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), він потребує відповідного доповнення. З цією метою пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 1210 ЦК України новим положенням такого змісту: «Відповідальність виготовлювача товару за шкоду, завдану внаслідок його недоліків, покладається на кожного постачальника (продавця) у разі, коли виготовлювач або постачальник (продавець), яким такий товар було введено в обіг на території України, не встановлено».

Закріплення в ЦК України концепції, за якою відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), покладається не тільки на виготовлювача такого товару, а й на продавця, відповідатиме загальній меті щодо забезпечення інтересів потерпілої особи, на важливість чого звертають увагу науковці [176, с. 55].

Про те, що відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), є видом цивільно-правової відповідальності без вини, свідчать положення ст. 6 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», якою врегульовано питання доведення завдання шкоди. Згідно з її ч. 1 потерпілий повинен довести: 1) наявність шкоди; 2) наявність дефекту в продукції; 3) наявність причинно-наслідкового зв'язку між дефектом в продукції та шкодою.

Водночас ст. 9 цього Закону передбачено, що виробник не несе відповідальності та звільняється від відшкодування шкоди, якщо доведе наявність будь-якої з таких обставин:

- 1) він не вводив продукцію в обіг;

2) дефект, внаслідок якого завдано шкоду, виник після введення виробником продукції в обіг, крім випадків, коли виникнення такого дефекту було зумовлено конструкцією чи складом продукції;

3) продукція була виготовлена чи розповсюджена виробником не в ході провадження ним господарської діяльності;

4) дефект в продукції виник внаслідок додержання виробником вимог законодавства чи виконання обов'язкових для нього приписів органів державної влади.

Внесення належних коректив відповідно до чинного законодавства потребує також постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.96 № 5 «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів».

Значно складнішою є ситуація щодо порушень самих умов споживчих договорів. Для прикладу спершу проаналізуємо договір роздрібної купівлі продажу. Так, у ст. 708 ЦК України визначаються конкретні вимоги, які може пред'явити покупець (споживач) продавцю у зв'язку з недоліками придбаного товару. Але в цій статті не йдеться про умови відповідальності продавця, у тому числі й умови щодо вини в його діях. У ч. 1 міститься лише одне застереження, згідно з яким продавець несе відповідальність лише щодо не застережених ним недоліків товару. В ст. 679 ЦК України є ч. 2, за якою продавець відповідає за недоліки товару, проданого з гарантією його якості, якщо він не доведе, що вони виникли після його передання покупцеві внаслідок порушення покупцем правил користування чи зберігання товару, дії третіх осіб, випадку або непереборної сили. Однак є сумніви у можливості розповсюдження цієї норми загальної дії на споживчі відносини, які регулюються спеціальним законодавством.

Враховуючи те, що споживче законодавство покликане встановлювати підвищені гарантії захисту прав споживачів, вважаємо, що виробник (постачальник, продавець), мають нести відповідальність за незастережені недоліки товару незалежно від вини, за винятком випадків, коли ці недоліки

виникли з вини самого покупця або внаслідок дії непереборної сили. Відповідно таке положення було б доцільно закріпити в ст. 8 Закону України «Про захист прав споживачів». Слід зазначити, що подібне застереження щодо виконавця робіт (послуг) міститься у п. 6 ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів», що узгоджується з положенням ст. 906 ЦК України, в якому утверджується загальний принцип відповідальності виконавця за порушення договору про надання послуг у разі наявності його вини, але, якщо виконавець, який порушив договір про надання платних послуг, є підприємцем, то він не відповідає за це порушення лише за наявності непереборної сили, якщо інше не встановлено договором або законом.

Поряд із відшкодуванням матеріальної шкоди, споживач може застосувати такий спосіб захисту як відшкодування моральної шкоди, що вбачається з приписів Закону України «Про захист прав споживачів» (п.5 ч. 1 ст. 4). У ч. 2 ст. 22 цього Закону передбачено, що при задоволенні вимог споживача суд одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» у цьому питанні обмежується лише застереженням про те, що цей Закон не обмежує будь-яких прав потерпілого згідно з договірними чи недоговірними зобов'язаннями, що встановлюють іншу, ніж передбачена цим Законом, відповідальність, зокрема права на відшкодування моральної шкоди (ч.3 ст. 2).

ЦК України у нормах, що стосуються відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (ст. 1209 — 1211-1), безпосередньо не вказує на такий спосіб захисту як відшкодування моральної шкоди, що, на нашу думку, є недоліком.

Загальні ж правила ст. 23 ЦК України про відшкодування моральної шкоди не дають чіткого уявлення про правовий зміст моральних (немайнових) втрат особи, що можуть мати місце у зв'язку із завданням шкоди внаслідок недоліків товару, робіт (послуг).

У постанові Пленуму Верховного Суду України від 12.04.96 № 5 «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» зазначається, що при вирішенні вимог споживачів про відшкодування моральної шкоди суди повинні виходити з роз'яснень, які Пленум Верховного Суду України дав у постанові від 31.03.95 № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [234; 238]. Зокрема, під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру, яких споживач зазнав унаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, що настали через незаконні винні дії продавця, виготівника, виконавця або через їх бездіяльність.

Таке тлумачення, на наш погляд, не містить достатніх критеріїв для визначення моральної шкоди споживача. Вважаємо, що моральна шкода споживача, завдана внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), має визначатися за критеріями втрат немайнового характеру, яких споживач зазнав унаслідок:

- споживання (використання або користування) дефектної продукції;
- надання недостовірної або недостатньої інформації про продукцію, її виробника (виготовлювача, виконавця);
- незаконних дій (бездіяльності) продавця, виготовлювача, виконавця, що перешкоджали споживачу в захисті його прав.

Такі критерії доцільно було б закріпити на законодавчому рівні.

Наразі слід зазначити, що особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну недоліками товарів, робіт (послуг), зумовлені, зокрема її характером як відповідальності незалежно від вини, колом суб'єктів відповідальності та невизначеним колом споживачів, обумовили розвиток відповідного виду страхування – страхування відповідальності за якість продукції, що спрямоване на захист інтересів як споживачів, так і виробників продукції, виконавців робіт (послуг), продавців [169, с. 55 – 57].

3.4. Відповідальність без вини, що впливає з інших спеціальних деліктів

Відповідно до Цивільного кодексу України до деліктів, що зумовлюють настання цивільно-правової відповідальності без вини, належать також делікти, що пов'язані з заподіянням шкоди:

- особами з вадами дієздатності, до яких належать: а) особи, які не досягли повноліття (малолітні та неповнолітні) (ст. 1178 – 1183); б) недієздатні особи (ст. 1184);
- завданої ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи (ст. 1195 – 1208).

У науці ці делікти відносять до спеціальних, що належать до окремих, самостійних груп і входять до загальної системи деліктів [33, с. 24 – 25], [295, с. 577].

Разом із тим, змістовне наповнення та структурне розташування положень, що регламентують дані види деліктів, дає підстави вважати, що вони характеризуються певними особливостями.

Так, положення про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, вміщені в окремий параграф (§ 2 гл. 82 «Відшкодування шкоди»), тоді як приписи про відшкодування шкоди, завданою малолітніми, неповнолітніми та недієздатними особами, включені до §1 «Загальні положення про відшкодування шкоди» цієї глави. Дана позиція законодавця видається обґрунтованою, оскільки специфіка цих видів деліктів зумовлена різними критеріями їх юридичної кваліфікації, а саме: за суб'єктом критерієм — щодо заподіювача шкоди та особи, на яку покладається відповідальність (боржник) (такий критерій є загальним); за предметом правовідносин, що визначає специфіку завданої шкоди (спеціальний критерій). Наведене дає підстави вважати, що система деліктів, що ґрунтуються на відповідальності без вини, заснована не лише на моделі поєднання загального (генерального) делікту та спеціальних

деліктів, а й на структуризації останніх за різними критеріями — загальними (суб'єктними) та спеціальними (предметними).

Розглянемо ці види деліктів більш докладно.

Відшкодування шкоди, завданої особами, які не досягли повноліття або недієздатними особами, належить до виду цивільної відповідальності без вини третіх осіб, що ґрунтується на засадах дефектів деліктоздатності заподіювача шкоди. Адже нести відповідальність із заподіяння шкоди, як і розуміти значення своїх дій фізичні особи можуть лише з досягненням певного віку і за відсутності хвороб, що позбавляють їх можливості діяти розсудливо [275, с. 29 – 34]. Тож відсутність належної деліктоздатності заподіювача шкоди є основною юридичною характеристикою даного виду делікту.

Слід частково погодитися із думкою І.В. Бурлаки, яка зазначає, що проблематика відшкодування шкоди, завданої такими особами, відноситься до кола розроблених у науці цивільного права питань [40]. Адже цій проблематиці увагу приділяли цивілісти-теоретики різних періодів. Зокрема, ґрунтовністю теоретичних розробок цих питань вирізняються дослідження таких відомих учених радянської доби, як А.О. Собчака, К.А. Флейшиць, Я.М. Шевченко, К.К. Яичкова й інших. Серед українських науковців, які досліджували особливості даного виду деліктних зобов'язань, слід назвати Ю.А. Дербакову [67], І.В. Жилінкову, Т.С. Ківалову [101], М.В. Логвінову [130], В.П. Мироненко [143], О.О. Отраднову, С.Я. Ременяк [248].

Разом із тим, у рамках цієї роботи визначено за завдання дослідити особливості даного виду деліктних зобов'язань у порівнянні з іншими деліктами, що ґрунтуються на теорії відповідальності без вини.

За загальним правилом, встановленим ч. 1 ст. 1178 ЦК України, відповідальність за шкоду, завдану малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), покладається на її батьків (усиновлювачів) або

опікунів чи інших фізичних осіб, які на правових підставах здійснюють виховання такої особи.

Аналогічний порядок поширюється на навчальні заклади, заклади охорони здоров'я чи інші заклади, що зобов'язані здійснювати нагляд за дитиною, на особу, яка здійснює нагляд на підставі договору, а також на заклади, які за законом здійснюють щодо малолітніх функції опікуна (ч. 2, 3 ст. 1178 ЦК України).

Зазначені особи визнаються суб'єктами відшкодування шкоди, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення своїх обов'язків виховання та нагляду за малолітньою особою.

Особливістю даного виду деліктних зобов'язань є те, що суб'єктом цивільної відповідальності (боржником) за ними відповідно до Закону виступає не заподіювач шкоди, а третя особа (особи), а саме: батьки, усиновлювачі, опікуни малолітньої (неповнолітньої) або недієздатної особи [295, с.577].

Протиправність діяння полягатиме в тому, що ці особи неналежно виконували покладений на них, згідно із законом чи договором, обов'язок здійснювати виховання та/чи нагляд за малолітнім. Причому, якщо це стосується батьків, то відповідальність буде покладено на обох, незалежно від того, чи проживають вони разом, чи окремо, оскільки обов'язок здійснювати належне виховання та нагляд за малолітнім є рівним для них обох. Однак у разі, якщо батьки були позбавлені батьківських прав, то обов'язок відшкодовувати завдану шкоду за протиправні діяння своїх малолітніх дітей лежить на них ще впродовж трьох років після позбавлення батьківських прав (ст. 1183 ЦК України).

У ЦК України вперше введено можливість покладення відповідальності на фізичних осіб, які здійснюють виховання та/чи нагляд

за малолітніми на правових підставах (гувернантки, няні, домашні вчителі, репетитори тощо), зокрема, на підставі договору.

Аналізуючи коло суб'єктів, на яких покладається обов'язок відшкодування шкоди, заподіяної малолітньою особою, І.В. Бурлака пропонує їх класифікувати на загальні й спеціальні суб'єкти відповідальності [40].

Так, до загальних віднесено осіб, які зазвичай відповідають за шкоду, завдану малолітніми, тобто без будь-яких спеціальних чи додаткових умов. Такими є: батьки; усиновлювачі; опікуни; інші особи, які на правових підставах здійснюють виховання малолітньої особи. При цьому до кола осіб, які на правових підставах здійснюють виховання малолітньої особи (оскільки до нього за змістом ч. 1 ст. 1178 ЦК України не включаються батьки, опікуни та усиновлювачі) відносять:

- патронажних вихователів (ст. 252 Сімейного кодексу України [260];
- прийомних батьків – подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли на виховання та для спільного проживання дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування (ч. 1 ст. 256-2 Сімейного кодексу України, абз. 14 ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [211];
- батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу – подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, для виховання та спільного проживання (ч. 1, 2 ст. 256-6 Сімейного кодексу України) [130; 248].

До спеціальних суб'єктів, тобто тих, які несуть відповідальність за шкоду, завдану малолітніми, за наявності певних умов спеціального характеру, слід включити: навчальні заклади; заклади охорони здоров'я; інші заклади, що зобов'язані здійснювати нагляд за малолітнім (наприклад, виховні); особу, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору. Ці заклади та особи зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони

не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Умовою відповідальності цих закладів та осіб є перебування малолітньої особи під час завдання шкоди під їхнім наглядом. Перебування малолітнього поза меж відповідного закладу, у час, коли ці заклади вже не працюють, свідчить, що малолітній не перебуває під їхнім наглядом, що виключає як самотійну відповідальність навчальних, лікувальних та інших закладів, так і їхню відповідальність спільно з батьками (усиновлювачами), опікунами малолітнього [40]. Запропонована класифікація, на нашу думку, видається слушною.

Якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини закладів або осіб, які зобов'язані здійснювати нагляд за нею, батьки (усиновлювачі), опікун, вказані заклади та особи зобов'язані відповідно до ч. 4 ст. 1178 ЦК України відшкодувати шкоду у частці, яка визначена за домовленістю між ними або за рішенням суду. Причому, за загальним правилом, вказаний обов'язок осіб не припиняється у разі досягнення заподіювачем шкоди повноліття. Така особа може бути зобов'язана судом частково або в повному обсязі відшкодувати шкоду, завдану нею у віці до чотирнадцяти років після досягнення повноліття, за сукупною наявністю таких підстав: якщо шкода була завдана життю або здоров'ю потерпілого; за наявності достатніх для цього коштів у заподіювача шкоди; особи, які несуть відповідальність за шкоду, завдану малолітньою особою, є неплатоспроможними або померли [31, с. 22 – 26].

Однак у цьому питанні слід підтримати позицію І.В. Бурлаки, яка пропонує поширити відповідальність на майно малолітньої особи у разі, якщо склалася ситуація, коли батьки цієї особи неплатоспроможні, а вона сама має на праві власності певне майно або грошові кошти, наприклад, успадковані нею. У зв'язку з цим пропонується внести зміни до ст. 1178 ЦК України, надавши суду право за наявності достатніх підстав

задовольняти майнові вимоги потерпілих осіб за рахунок майна, належного безпосередньо особі, яка завдала шкоду [40].

Враховуючи різний обсяг деліктоздатності малолітніх і неповнолітніх осіб, ЦК України встановлює певні відмінності щодо їх відповідальності за завдану ними шкоду.

Відповідно до ч. 1 ст. 1179 ЦК України неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. Однак у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Аналогічне правило встановлено щодо закладу, який за законом здійснює щодо такої особи функції піклувальника.

Таким чином, якщо неповнолітня особа не може самостійно відшкодувати шкоду, такий обов'язок може бути покладений на інших осіб, визначених законом, за умови наявності винної поведінки останніх. Причому перелік таких осіб, у порівнянні з особами, відповідальними за шкоду, завдану малолітніми особами, є вужчим – до нього не включено навчальні заклади, заклади охорони здоров'я чи інші заклади, що зобов'язані здійснювати нагляд за дітьми. Тож, відповідальними за шкоду, завдану неповнолітніми, є лише такі заклади, які здійснюють щодо неповнолітнього функції піклувальника відповідно до ст. 66 ЦК України [31, с. 22 – 26].

При цьому обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодувати шкоду припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди (ч. 3 ст. 1179 ЦК України).

Однак у разі відсутності у неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності, майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони дали згоду на набуття нею повної цивільної дієздатності і не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини (ч. 2 ст. 1180 ЦК України). Втім обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття.

Таким чином, відповідальність зобов'язаних осіб за шкоду, заподіяну особами, які не досягли повноліття, перебуває у прямій залежності від обсягу деліктоздатності заподіювача шкоди як на момент її заподіяння, так і по факту виконання деліктного зобов'язання.

Однаковий підхід застосовано щодо відшкодування шкоди, завданої спільними діями кількох малолітніх чи неповнолітніх осіб. В обох випадках шкода відшкодовується особами, які несуть відповідальність (батьками (усиновлювачами), чи опікунами, щодо шкоди, завданої малолітніми, чи безпосередньо самими неповнолітніми особами, які завдали шкоду) в частці, що визначається за домовленістю між ними або за рішенням суду (ст. 1182, 1183 ЦК України). У даному випадку, зазначає В.І. Бірюков, відповідальність зазначених осіб є дольовою (частковою), а не солідарною. Тож законодавець у цих випадках встановлює спеціальне правило про відшкодування шкоди, відмінне від загальної норми ст. 1190 ЦК України, яка передбачає, що особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Такий підхід обґрунтовується тим, що батьки (усиновлювачі), опікуни не є особами, які безпосередньо завдали шкоди, незважаючи на створення своєю поведінкою (неналежне виховання, відсутність нагляду за дітьми тощо) необхідних передумов для завдання шкоди [31, с. 25].

Відповідно до ст. 1183 ЦК України позбавлення батьків батьківських прав не є підставою для звільнення їх від відповідальності за завдану

дитиною шкоду. Однак оскільки реалізація такої санкції як позбавлення батьківських прав, призводить до того, що такі батьки не можуть брати участь у вихованні дитини [301, с.101], можливість покладення на них відповідальності обмежена трирічним строком з моменту її встановлення. Цей строк за своєю природою, як слушно зазначає І.В. Бурлака, є строком здійснення обов'язку [40], тож він має розглядатися як такий, що встановлює межі відповідальності таких батьків щодо відшкодування шкоди, заподіяної їхніми дітьми.

Відповідальність третіх осіб за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, також ґрунтується на принципі відсутності у її заподіювача деліктоздатності. Тому шкода, завдана недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, якщо він не доведе, що шкода була завдана не з його вини. Однак обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, не припиняється в разі поновлення її цивільної дієздатності (ч. 1 ст. 1184 ЦК України). Така позиція законодавця є справедливою, оскільки обов'язок із відшкодування шкоди не може покладатися на особу за дії, що стали причиною її заподіяння, щодо яких у такої особи відсутнє усвідомлення. Втім слушним є виключення з цього правила, яке полягає в тому, що у разі якщо опікун недієздатної особи, яка завдала шкоди, помер або у нього відсутнє майно, достатнє для відшкодування шкоди, а сама недієздатна особа має таке майно, суд може постановити рішення про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого, частково або в повному обсязі за рахунок майна цієї недієздатної особи.

Законом також передбачено можливість покладення відповідальності на третіх осіб за шкоду, завдану особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними у зв'язку з психічним розладом або недоумством (ч. 2 ст. 1186 ЦК України). У такому разі суд може постановити рішення про відшкодування цієї шкоди її чоловіком

(дружиною), батьками, повнолітніми дітьми такої особи, якщо вони проживали разом з нею, знали про її психічний розлад або недоумство, але не вжили заходів щодо запобігання шкоді. За таких обставин зазначені особи, як вважає В.І. Бірюков, своєю винною поведінкою, по суті, допустили завдання шкоди третім особам. Їхня вина полягає в тому, що знаючи про психічний розлад особи, вони могли передбачити негативні наслідки, пов'язані з цим, однак не вжили заходів щодо їх недопущення. Таким чином, у кожному конкретному випадку завдання шкоди малолітньою, неповнолітньою чи недієздатною особами необхідно з'ясовувати не лише загальні підстави настання відповідальності (умови загального делікту), а й коло осіб, які повинні опікуватись чи наглядати за вказаними особами і належність виконання ними своїх обов'язків щодо виховання, нагляду чи піклування над підопічними [31, с. 22 – 26].

Наведене дає підстави визначити такі особливості даного виду деліктної відповідальності без вини: а) заподіювачем шкоди є особа, яка має вади деліктоздатності; б) суб'єктом відповідальності виступають особи, які на законних або інших правових підставах є зобов'язаними щодо здійснення опіки, піклування та нагляду за особою, заподіяння шкоди якою стало наслідком невиконання або неналежного виконання ними обов'язків щодо неї; в) правила щодо даного виду відповідальності можуть бути застосовані до заподіяння шкоди у будь-яких правовідносинах.

Іншим видом спеціальних деліктів є відповідальність за шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, положення про які охоплено в основному § 2 гл. 82 ЦК України (ст. 1195 – 1208), а також включено до інших структурних частин цієї глави (ч. 3 ст. 1166; п. 1 ч. 2 ст. 1167; ст. 1168; ч. 2 ст. 1184) або інших глав і розділів (ст. 515 «Зобов'язання, в яких заміна кредитора не допускається», ст. 711 «Відповідальність за шкоду, завдану внаслідок недоліків товару», ст. 928 «Відповідальність перевізника за шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю пасажирів», ст. 1162 «Зобов'язання, що

виникають у зв'язку з рятуванням майна іншої особи» та інші). Як бачимо, даний вид деліктів отримав комплексного закріплення в ЦК України, оскільки він стосується деліктів, що визначаються за змістом (характером заподіяння шкоди), а не за предметною сферою цивільних правовідносин.

Статтею 1195 ЦК України встановлено загальні правила, що стосуються відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а саме: обов'язку заподіювача щодо її відшкодування незалежно від вини, визначення змісту, обсягу та розміру відшкодування, предмету договірної врегулювання таких зобов'язань. Так, визначено, що фізична або юридична особа, яка завдала шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я фізичній особі, зобов'язана відшкодувати потерпілому заробіток (дохід), втрачений ним внаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності, а також відшкодувати додаткові витрати, викликані необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо (ч. 1). Встановлено мінімальний розмір відшкодування (мінімальна заробітна плата) для постраждалого, який на момент завдання шкоди не працював; визначено самостійний статус таких виплат – без прив'язки до будь-яких інших соціальних виплат (пенсії тощо) або доходів постраждалого, на які він мав право до деліктного інциденту.

ЦК України визначає ряд випадків, для яких встановлено певні особливості відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, що заслуговують уваги. Так, за ст. 1196 ЦК України відшкодування шкоди, завданої фізичній особі під час виконання нею договірних зобов'язань (наприклад, за договором перевезення) здійснюється за загальними правилами, встановленими ст. 1166 (генеральний делікт) та ст. 1187 – щодо відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки.

Визначення заробітку (доходу), втраченого внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я фізичної особи, яка працювала за трудовим договором, врегульовано ст. 1197 ЦК України. Згідно з її ч. 1 розмір втраченого заробітку (доходу), що підлягає відшкодуванню, визначається у відсотках від середнього місячного заробітку (доходу), який потерпілий мав до каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, з урахуванням ступеня втрати потерпілим професійної працездатності, а за її відсутності – загальної працездатності. При цьому встановлено варіативний підхід визначення середньомісячного заробітку (доходу) потерпілого, що найліпше відповідатиме його інтересам, структура заробітку (доходу), що визначається для цих цілей, порядок та особливості його обчислення для окремих категорій громадян (наприклад, непрацюючих на момент завдання шкоди) або за певних умов оплати праці (як-от: збільшення заробітку).

Водночас ці питання регулюються й іншими актами законодавства. Зокрема, ст. 173 Кодексу законів про працю України визначено, що шкода, заподіяна працівникам каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням трудових обов'язків, відшкодовується у встановленому законодавством порядку. За існуючою практикою відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок ушкодження здоров'я працівника або у разі його смерті, здійснюється Фондом соціального страхування від нещасних випадків відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23.09.99 № 1105-XIV [212]. Ст. 9 Закону України «Про охорону праці» від 14.10.92 № 2694-XII [231] передбачено, що роботодавець може за рахунок власних коштів здійснювати потерпілим та членам їх сімей додаткові виплати відповідно до колективного чи трудового договору. Ми ж поділяємо думку, що поряд із механізмом виплат цільового соціального страхування роботодавець зобов'язаний

відшкодувати шкоду в тій частині, в якій вона не відшкодовується страховиком – Фондом соціального страхування від нещасних випадків [91, с. 72]. При цьому відповідальність за моральну шкоду за вимогами, заявленими щодо втрати працездатності, несе особа, з якою потерпілий перебував у трудових відносинах, на підставі ст. 1167 ЦК України [256, с. 35].

Поряд із тим, що аналізовані правовідносини регулюються актами законодавства різних галузей права, слід звернути увагу на слушну думку Ю.Л. Сеніна. про те, що правовідносини щодо відшкодування шкоди, заподіяної у зв'язку з виконанням потерпілим трудових обов'язків, не є трудовими, оскільки у такому випадку шкоду, спричинену здоров'ю громадянина, не можна вважати предметом трудового договору. Не регулюються нормами трудового законодавства й правовідносини між членами сім'ї (утриманцями) потерпілого та підприємством, установою, організацією, де він виконував свої трудові обов'язки. А тому відшкодування шкоди, заподіяної життю чи здоров'ю особи під час виконання нею трудової функції, повинно кваліфікуватися за нормами цивільного, а не трудового законодавства [256, с. 33 – 40].

Підходи щодо визначення доходу, втраченого внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я фізичної особи-підприємця, а також особи, яка самостійно забезпечує себе роботою (адвоката, особи, зайнятою творчою діяльністю, та ін.), зафіксовано у ст. 1198 ЦК України. В основі обчислення середньомісячного доходу такої особи – співвідношення сукупної суми доходу за річний (або інший) податковий період (за даними органу доходів і зборів) до відповідної кількості місяців.

Ст. 1199 ЦК України встановлено особливості відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я малолітньої або неповнолітньої особи, що полягають у встановленні відшкодування заподіювачем витрат:

– на відновлення здоров'я: на її лікування, протезування, постійний догляд, посилене харчування тощо;

– у зв'язку з втратою або зменшенням її працездатності після досягнення нею чотирнадцяти років (учнем – вісімнадцяти років), виходячи з розміру встановленої законом мінімальної заробітної плати.

Дотримуємося тієї думки, яка висловлюється в юридичній літературі, що при визначенні відшкодування з аналізованих підстав вина малолітнього не може братися до уваги у випадках, коли малолітній є потерпілим, коли шкода виникла внаслідок дій заподіювача і самого малолітнього, на відміну від доцільності врахування вини неповнолітнього при вирішенні питань про призначення розміру відшкодування [76, с.162 – 163].

У разі, якщо на момент ушкодження здоров'я неповнолітня особа мала заробіток, шкода має бути відшкодована, виходячи з розміру її заробітку, але не нижче встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати. Водночас законом встановлено обов'язок відшкодування такій особі шкоди, пов'язаної зі зменшенням її професійної працездатності або у зв'язку з її непрацездатністю (після досягнення повноліття, здобуття кваліфікації) внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, виходячи з розміру заробітної плати працівників її кваліфікації, але не нижче встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати.

Право на відшкодування шкоди у разі смерті потерпілого за ст. 1200 ЦК України мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті. Такими непрацездатними особами є: 1) діти, які не досягли 16 років; діти з 16 до 18 років, які не працюють, або старші за цей вік, але через вади фізичного або розумового розвитку самі не спроможні заробляти; діти, які є учнями, студентами (курсантами, слухачами, стажистами) денної форми навчання – до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ними 23 років;

2) жінки та чоловіки, які досягли пенсійного віку; 3) інваліди – члени сім'ї потерпілого на час інвалідності; 4) неповнолітні діти, на утримання яких померлий виплачував або був зобов'язаний виплачувати аліменти; 5) непрацездатні особи, які не перебували на утриманні померлого, але мають на це право. Право на одержання страхових виплат у разі смерті потерпілого мають також дружина (чоловік) або один з батьків померлого чи інший член сім'ї, якщо він не працює та доглядає дітей, братів, сестер або онуків потерпілого, які не досягли 8-річного віку [13, с.33].

Встановлено умови щодо визначення розміру відшкодування, складу доходів як бази визначення відшкодування таким особам у разі смерті потерпілого (частини 2, 3, 4 ст. 1200 ЦК України).

Окремо врегульовано питання відшкодування витрат на поховання (ст. 1201 ЦК України) особі, яка зробила необхідні витрати на поховання та на спорудження надгробного пам'ятника, відшкодування витрат на лікування особи, яка потерпіла від злочину (ст. 1206 ЦК України). Встановлено, що особа, яка вчинила злочин, зобов'язана відшкодувати витрати закладові охорони здоров'я (або до відповідного бюджету якщо заклад охорони здоров'я перебуває у державній, комунальній власності або власності Республіки Крим) на лікування потерпілого від цього злочину, крім випадків завдання шкоди при перевищенні меж необхідної оборони або у стані сильного душевного хвилювання, що виникло раптово внаслідок насильства або тяжкої образи з боку потерпілого. Витрати на лікування потерпілого від злочину, вчиненого малолітнім або неповнолітнім, відшкодовуються особами, відповідальними за їх виховання та здійснення щодо них нагляду тощо, визначеними статті 1178 і 1179 цього Кодексу.

Якщо ж особу, яка вчинила злочин, не встановлено або якщо вона є неплатоспроможною шкода потерпілому або особам, визначеним ст. 1200 цього Кодексу, відшкодовується державою за умовами та в порядку, встановлених Законом (ст. 1207 ЦК України).

ЦК України врегульовано порядок відшкодування шкоди, що за загальним правилом передбачає виплату щомісячних платежів або у визначених випадках одноразово, але не більш як за три роки наперед, стягнення додаткових витрат, викликаних необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо (ст. 1202); збільшення розміру відшкодування шкоди на вимогу потерпілого у разі зміни стану його працездатності (ст. 1203), а також у зв'язку з підвищенням вартості життя і збільшенням розміру мінімальної заробітної плати (ст. 1208) та зменшення розміру відшкодування шкоди на вимогу особи, яка завдала шкоди (ст. 1204), відшкодування шкоди у разі припинення юридичної особи, зобов'язаної відшкодувати шкоду, її правонаступниками (ст. 1205).

Окремо слід звернути увагу на відшкодування моральної шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи. Положення, що регулюють ці питання, містяться в § 1 «Загальні положення про відшкодування шкоди» гл. 82 ЦК України.

Так, положенням п. 1 ч. 2 ст. 1167 ЦК України передбачено, що моральна шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки, відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала.

Відповідно до ст. 1168 ЦК України моральна шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів; моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю.

Слід також відзначити, що у зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, заміна

кредитора не допускається, оскільки вони мають особистісний характер – нерозривно пов'язані з особою кредитора (ст. 515 ЦК України).

З наведеного аналізу можна виділити такі види деліктів із заподіяння особі шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, що мають певні особливості: а) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди страхувальником (суб'єктом, зобов'язаним сплачувати внески за державним соціальним страхуванням); б) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди суб'єктом, який не є страхувальником; в) делікти, пов'язані з заподіянням шкоди життю та здоров'ю особі, яка не досягла повноліття; г) делікти, пов'язані з відшкодуванням витрат на поховання тощо; д) делікти, пов'язані з відшкодуванням моральної шкоди.

У науці цивільно права висловлюється позиція, за якою до системи спеціальних деліктів, з якими пов'язують настання цивільної відповідальності без вини, належать також відповідальність за заподіяння моральної шкоди, що передбачено положеннями статті 1167, 1168 ЦК України [295]. З іншої точки зору відшкодування моральної шкоди розглядають в контексті умов відповідальності за завдану шкоду на основі генерального і спеціальних деліктів [177]. Тож питання кваліфікації моральної шкоди в деліктних зобов'язаннях є дискусійним і заслуговує уваги у контексті теми цієї дисертаційної роботи.

Так, спеціальні правила про відшкодування моральної шкоди незалежно від вини заподіювача встановлено ч. 2 ст. 1167 ЦК України. Крім аналізованих вище випадків, що стосуються шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки, положеннями цієї статті встановлено також, що моральна шкода відшкодовується незалежно від вини її заподіювача, якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного

стягнення у вигляді арешту або виправних робіт; в інших випадках, встановлених законом. Слід зазначити, що інших спеціальних випадків щодо відшкодування моральної шкоди в частині регулювання деліктних зобов'язань ЦК України не називає.

У ст. 23 ЦК України, якою врегульовано загальні питання відшкодування моральної шкоди, у ч. 2 визначено, що моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Вірогідно, що таке визначення змісту моральної шкоди стосується як генерального, так і спеціальних деліктів. На підставі цього логічним видається визначити як самостійний критерій для кваліфікації спеціальних деліктів з відшкодування моральної шкоди критерій «змісту завданої шкоди», який слід віднести до загальних.

Таким чином, для характеристики системи спеціальних деліктів, що ґрунтуються на відповідальності без вини, треба виходити з того, що вона заснована на моделі поєднання загального (генерального) делікту та спеціальних деліктів, а також на структуризації останніх за різними критеріями — загальними: суб'єктними (можуть вирізнятися: за суб'єктом заподіяння шкоди; за суб'єктом відповідальності) та змісту завданої шкоди (моральної шкоди); спеціальними — предметними (вказують на зміст правовідносин, в яких виникли деліктні зобов'язання).

Висновки до Розділу 3

1. У розвиток концепції «відповідальності за ризик», запропонованої Г.Л. Пендягою для теоретичного обґрунтування деліктних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки (замість концепції «відповідальності без вини»), висловлено позицію, що запровадження критерію виправданого (припустимого) деліктного ризику як підстави звільнення від деліктної відповідальності за шкоду, заподіяну таким джерелом, є можливим за умови покладення обов'язку відшкодування шкоди на суб'єкта публічного управління у сфері поводження з джерелами підвищеної небезпеки, що забезпечує загальний правопорядок, зокрема щодо управління ризиками у цій сфері. Аргументовано, що таким суб'єктом є держава, на яку покладено обов'язок забезпечення та гарантування прав людини (ст. 3 Конституції України).

Обґрунтовано, що теоретичну основу для визначення поняття джерела підвищеної небезпеки становлять підходи та положення, втілені в теорії об'єктів та теорії діяльності, що мають розглядатися в системному зв'язку, оскільки пропонують юридичні критерії (ознаки) визначення джерела підвищеної небезпеки, необхідні для кваліфікації деліктного правопорушення, правильного визначення суб'єкта деліктного зобов'язання та його змісту (міри відповідальності).

Доведено, що правовий режим джерел підвищеної небезпеки має публічно-правову природу, правова категорія «джерело підвищеної небезпеки» містить складові: а) об'єкти підвищеної небезпеки; б) діяльність, пов'язану з поводженням із такими об'єктами (їх утриманням, експлуатацією, зберіганням, транспортуванням, виготовленням, переробкою, видаленням, використанням тощо). Діяльність, пов'язана з поводженням (утриманням, експлуатацією) об'єкта підвищеної небезпеки, ґрунтується на засадах ризику, що є її кваліфікуючою ознакою.

Обстоюється позиція, що термін «діяльність» у значенні джерела підвищеної небезпеки не є достатньо вдалим та пропонується на заміну використання поняття «поводження з об'єктам підвищеної небезпеки» — як дія (діяльність, бездіяльність) щодо утримання, використання, експлуатації, вироблення, зберігання об'єкта підвищеної небезпеки та забезпечення контролю над ним. Це визначення є більш широким і містить ознаки не лише змісту дії у значенні діяльності, а й контролю як її складової, що власне виступає кваліфікаційною ознакою правомочностей зобов'язаного суб'єкта поведінки з джерелом підвищеної небезпеки.

Запропоновано зміни до ч. 1 ст. 1187 ЦК України, а саме:

- формулювання «диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо» замінити словами «диких тварин, службових собак, собак бійцівських, мисливських порід та інших тварин»;
- після слів «створює підвищену небезпеку» слова «для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб» замінити словами «для особи, яка цю діяльність здійснює, та(або) інших осіб».

Запропоновано врегулювати законом порядок відшкодування особі шкоди, завданої неконституційними актами, та порядок відшкодування особі шкоди, завданої злочином.

Встановлено, що порівняно з ЦК України, який є базовим актом цивільного законодавства, Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» ґрунтується на концепції більш широкого кола зобов'язаних осіб. Аргументовано, що в частині визначення кола суб'єктів відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), ЦК України потребує доповнення. Запропоновано доповнити ч. 1 ст. 1210 ЦК України новим положенням такого змісту: «Відповідальність виготовлювача товару за шкоду, завдану внаслідок його недоліків, покладається на кожного постачальника (продавця) у разі, коли виготовлювача або постачальника (продавеця), яким такий товар було введено в обіг на території України, не встановлено».

Аргументовано позицію про слушність встановлення на законодавчому рівні підходів щодо визначення моральної шкоди споживача, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), що має визначатися за критеріями втрат немайнового характеру, яких споживач зазнав унаслідок:

- споживання (використання або користування) дефектної продукції;
- надання недостовірної або недостатньої інформації про таку продукцію, її виробника (виготовлювача, виконавця);
- незаконних дій (бездіяльності) продавця, виготовлювача, виконавця, що перешкоджали споживачу в захисті його прав.

Встановлено, що відповідальність зобов'язаних осіб за шкоду, заподіяну особами, які не досягли повноліття, перебуває у прямій залежності від обсягу деліктоздатності заподіювача шкоди як на момент її заподіяння, так і за фактом виконання деліктного зобов'язання.

Визначено такі особливості відповідальності за шкоду, заподіяну особами, які не досягли повноліття, або недієздатними особами: а) заподіювачем шкоди є особа, яка має вади деліктоздатності; б) суб'єктом відповідальності виступають особи, які на законних або інших правових підставах є зобов'язаними щодо здійснення опіки, піклування та нагляду за особою, заподіяння шкоди якою стало наслідком невиконання або неналежного виконання ними обов'язків щодо неї; в) правила щодо даного виду відповідальності можуть бути застосовані до заподіяння шкоди у будь-яких правовідносинах.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та подано нове вирішення наукової задачі, що виявляється у комплексному дослідженні теоретичних основ цивільно-правової відповідальності без вини у цивільному праві України, механізмів правового регулювання деліктних зобов'язань, що опосередковують даний вид відповідальності, за результатами чого сформульовано такі основні висновки.

1. З'ясовано, що доктриною цивільного права України не вироблено єдиних засад і підходів щодо обґрунтування поняття, змісту та сутності цивільно-правової відповідальності без вини. Переважна більшість питань цивільно-правової відповідальності без вини в науці цивільного права України зберігає дискусійний характер, що зумовило доцільність узагальнення підходів щодо їх вирішення і вироблення теоретичних основ сучасного розуміння цієї правової категорії в цивільному праві України.

2. Досліджено й окреслено коло основних теоретичних проблем теорії цивільно-правової відповідальності без вини, що у сукупності та системному зв'язку визначають її зміст, зокрема: 1) поняття цивільно-правової відповідальності без вини; 2) принципи цивільно-правової відповідальності без вини; 3) функції цивільно-правової відповідальності без вини; 4) умови цивільно-правової відповідальності без вини; 5) заходи цивільно-правової відповідальності без вини; 6) механізм дії цивільно-правової відповідальності без вини; 7) ефективність цивільно-правової відповідальності без вини; 8) перспективи розвитку цивільно-правової відповідальності без вини.

3. Досліджено генезу теорії цивільно-правової відповідальності без вини. З'ясовано, що її витоки беруть початок із римського права, в рамках якого інститут відповідальності без вини пройшов еволюцію в проекції: відповідальність-помста, закон таліона – *jus talions* (або закон відплати), система штрафів (*poena*). У класичному римському праві було започатковано диференціацію деліктної відповідальності за ознаками

звичайних деліктів та особливих випадків – квазіделіктів, що виникали незалежно від вини за принципом спричинення. Такі випадки були винятками, що чітко визначалися законом.

4. На основі комплексного аналізу та узагальнення наукових концепцій щодо обґрунтування теорії відповідальності без вини, запропоновано авторську їх класифікацію за основними теоретичними проблемами, що потребують розв’язання:

- теорії функціонального обґрунтування цивільно-правової відповідальності без вини;
- теорії щодо розуміння вини у складі цивільно-правової відповідальності без вини;
- теорії причинного зв’язку;
- теорії об’єктивних умов цивільно-правової відповідальності без вини.

5. Цивільно-правова відповідальність без вини як засіб захисту цивільних прав виконує правоохоронну функцію, а саме: 1) превенції – щодо охорони правопорядку у сфері цивільних відносин; 2) стимулювання щодо додержання, не порушення цивільних прав (спрямовано на формування правосвідомості, обачливості, добросовісності та розумності суб’єктів цивільних правовідносин); 3) відновлення правового становища постраждалого; 4) компенсації за заподіяну шкоду.

6. Аргументовано, що цивільно-правова відповідальність без вини має характер цивільно-правового примусу, що в сучасному праві слід розглядати як встановлений позитивний правоохоронний обов’язок делінквента, виконання якого ґрунтується на перевагах диспозитивних начал цивільного права. Водночас він може бути забезпечений засобами державного примусу, у тому числі юрисдикційними.

7. Цивільно-правова відповідальність без вини ґрунтується на спеціальних деліктах, визначених законом, має імперативну юридичну природу закріплення норм, що також спрямовано на визначення меж такої відповідальності.

8. За правовою суттю та характером правоохоронного зобов'язання делінквента цивільна відповідальність без вини є цивільно-правовою санкцією, що може виступати в різних формах (відновлення порушеного права через оперативно-правові заходи, визнання права, компенсація).

9. Визначено, що об'єктивною підставою настання відповідальності без вини є заподіяння шкоди в умовах випадку, казусу, ризику.

10. Встановлено, інститут цивільно-правової відповідальності без вини характеризується такими ознаками:

- має законодавчу природу;
- комплексністю, оскільки його норми містяться в різних галузевих законодавчих актах;
- системністю — норми про цивільно-правову відповідальність без вини закріплено у спеціальних законодавчих актах у розвиток відповідних положень ЦК України як базового акта цивільного законодавства.

11. До правових звичаїв, що стосуються правового регулювання цивільно-правової відповідальності без вини, належить вироблене практикою ділового обороту договірне застереження про форс-мажор. Встановлено, що поняття форс-мажору не одержало чіткого визначення в законодавстві України, однак практика правозастосування вказує на його легітимність. Аргументується доцільність законодавчого врегулювання питань форс-мажору, що відповідає міжнародній практиці ділового обороту.

12. Обстоюється позиція, що цивільна (деліктна) відповідальність без вини може мати місце як у позадоговірних відносинах, так і договірних, що обґрунтовується логікою викладу нормативного матеріалу та структурною побудовою ЦК України в частині розміщення норм, які регулюють ці питання. У договірних відносинах відповідальність зазвичай є договірною та настає за порушення обов'язків, що становлять зміст правовідносин, заснованих на договорі. У разі, якщо йдеться про цивільну відповідальність без вини та заподіяння шкоди (збитків), такі збитки

зумовлені власне невиконанням договірних зобов'язань, що пов'язане з незалежними від зобов'язаної особи обставинами. Правова суть цивільної відповідальності без вини полягає в заподіянні шкоди (збитків) за умов, що не залежать від волі, вини та дій заподіювача (правопорушника). Утім якщо позадоговірне деліктне зобов'язання виникає між суб'єктами, що раніше не були пов'язані конкретними цивільними правовідносинами, то договірне деліктне зобов'язання виникає між контрагентами триваючих договірних правовідносин.

13. На підставі аналізу судової практики щодо відшкодування завданої суб'єктом господарювання шкоди в рамках договірних відносин (на прикладі залізничних перевезень) встановлено, що доведення факту заподіяння шкоди (втрати вантажу) здійснюється у порядку та відповідно до правил, встановлених для таких суб'єктів господарювання, тобто йдеться про спеціальний процедурний порядок доказування, що забезпечує належність доказів.

14. На підставі проведеного аналізу пропонується авторська класифікація цивільно-правової відповідальності без вини за такими критеріями:

- а) за видами правовідносин: договірна та позадоговірна;
- б) за суб'єктами правопорушення;
- в) за суб'єктами відповідальності;
- г) за видами деліктів;
- д) за об'єктом деліктного зобов'язання: майнове відшкодування (компенсація) й організаційно-правові заходи щодо відновлення порушеного цивільного права.

15. Диференційовано визначення понять «випадок» та «казус» як самостійні підстави звільнення від відповідальності.

Під випадком пропонується розуміти об'єктивно існуючі обставини або їх збіг, за яких будь-які дії особи, яка діяла добросовісно і розумно,

зумовили б заподіяння шкоди, якщо такі діяння не викликані чиймось наміром або необережністю, тобто за відсутності вини порушника.

Казусом є обставина, яку не можна передбачити та попередити при застосуванні обов'язкової для боржника обачності, або вона могла б бути передбачена та попереджена, якщо б боржник віднісся до свого зобов'язання з більшою обачністю, ніж та, до якої він був зобов'язаний, або якщо на його місці була б інша особа, проте його добросовісність за існуючих для нього об'єктивних умов не викликає сумнівів. Випадок (казус) хоча й характеризується певними ознаками впливу суб'єктивного чинника (на відміну від непереборної сили), за сукупністю та збігом обставин як виняткова подія є явищем об'єктивним.

16. Аргументується позиція, що суб'єкт відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, має поєднувати дві основні риси: а) бути титульним володільцем джерела підвищеної небезпеки; б) здійснювати управління таким джерелом. Такий підхід дає можливість виокремлення та чіткої кваліфікації окремих випадків, за яких відповідальність може покладатися на кількох осіб, залежно від їхнього статусу в структурі правопорушення. Володілець, яким на правових підставах передано (повністю або частково) функції управління іншій особі, має нести субсидіарну (додаткову) відповідальність. Такий підхід корелюється і з приписами частин 3 і 4 ст. 1187 ЦК України. Пропонуються зміни до ч. 2 ст. 1187 ЦК України, а саме: слово «володіє» замінити словами «є титульним володільцем та/або здійснює управління» за контекстом положення.

17. У розвиток позиції О.М. Клименко про те, що деліктну відповідальність держави щодо відшкодування шкоди, заподіяну її органами, слід розглядати не як захід державного примусу, а як реалізацію її правозахисної функції, спрямованої на правовідновлення, компенсацію (відшкодування), висловлено аргументи, що правові умови наділення держави деліктною відповідальністю за шкоду, заподіяну її суб'єктами

приватній особі, пов'язані з покладенням на державу законом обов'язку прийняти в загальносупільних інтересах ризик за діяльність її органів, їх посадових і службових осіб щодо:

- володіння (утримання, користування, експлуатацію тощо) об'єктами, що є джерелами підвищеної небезпеки;
- виконання функцій (обов'язків), що пов'язані із підвищеним ступенем небезпечності або умовами крайньої потреби (необхідності);
- виконання державно-владної діяльності, що має підвищений ступінь загальносупільної відповідальності.

18. Аргументовано та сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, зокрема зміни до **ЦК України**, а саме:

у частині першій статті 1187:

формулювання «диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо» замінити словами «диких тварин, службових собак, собак бійцівських, мисливських порід та інших тварин»;

після слів «створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює,» слова «та інших осіб» замінити словами «та(або) інших осіб».

у частині другій статті 1187 слово «володіє» замінити словами «є титульним володільцем та/або здійснює управління» за контекстом положення;

доповнити частину першу статті 1210 новим положенням такого змісту: «Відповідальність виготовлювача товару за шкоду, завдану внаслідок його недоліків, покладається на кожного постачальника (продавця) у разі, коли виготовлювач або постачальник (продавець), яким такий товар було введено в обіг на території України, не встановлений».

Запропоновано врегулювати законом порядок відшкодування особі шкоди, завданої неконституційними актами, та порядок відшкодування особі шкоди, завданої злочином.

19. Аргументовано позицію про слушність встановлення на законодавчому рівні підходів щодо визначення моральної шкоди споживача, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), що має визначатися за критеріями втрат немайнового характеру, яких споживач зазнав унаслідок:

- споживання (використання або користування) дефектної продукції;
- надання недостовірної або недостатньої інформації про таку продукцію, її виробника (виготовлювача, виконавця);
- незаконних дій (бездіяльності) продавця, виготовлювача, виконавця, що перешкоджали споживачу в захисті його прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Агарков М. М.* Вина потерпевшего в обязательствах из причинения вреда (Обзор практики Верховного Суда СССР) / М. М. Агарков // Советское государство и право. – 1940. – № 3. – С. 70 – 79.
2. *Агарков М. М.* Возникновение обязательств из причинения вреда // Гражданское право: Учеб.: в 2 т. / М. М. Агарков; Под ред. М. М. Агаркова, Д. М. Генкина. – М.: Юриздат, 1944. – Т. 1. – 463 с.
3. *Агарков М. М.* К вопросу о договорной ответственности / М. М. Агарков // Вопр. советского гражданского права: сб. ст. / под ред. М. М. Агаркова. – М., 1945. – С. 114 – 155.
4. *Агарков М. М.* Обязательства из причинения вреда (Действующее право и задачи Гражданского кодекса СССР) / М. М. Агарков // Проблемы социалистического права. – 1939. – № 1. – С. 55 – 74.
5. *Агарков М. М.* Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков.. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 192 с.
6. *Агарков М. М.* Проблема обязательств из причинения вреда // Труды первой науч. сес. ВИЮН / М.М. Агарков. – М., 1940. – С. 303 – 313.
7. *Адлер К.* Ответственность без вины в гражданском и уголовном праве: Академ. речь : пер. с нем. – СПб.: Изд. Юрид. кн. магазина Н. К. Мартынова, 1913. – 43 с.
8. *Алексеев С. С.* О составе гражданского правонарушения // С. С. Алексеев. Избранное. – М.: Статут, 2003. – С. 27 – 36.
9. *Алексеев С. С.* О составе гражданского правонарушения / С. С. Алексеев // Правоведение. – 1958. – №1. – С. 46 – 55.
10. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. / С. С. Алексеев. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. – Т.1. – 396 с.
11. *Андреев А. А.* Эвентуальная ответственность в гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. А. Андреев; Акад. права и упр. Фед. Службы исполнения наказаний. – М., 2011. – 25 с.

12. *Андреева О. В.* Ризик у договірних зобов'язаннях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. В. Андреева; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2015. – 20 с.
13. *Аніщенко Т. С.* Відшкодування шкоди, заподіяної ушкодженням здоров'я працівника / Т. С. Аніщенко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2014. – № 12. – С. 22 – 34.
14. *Антимонов Б.С.* Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности / Б. С. Антимонов. – М.: Госюриздат, 1952. – 293 с.
15. *Антимонов Б. С.* Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении / Б. С. Антимонов. – М.: Госюриздат, 1950. – 275 с.
16. *Антимонов Б. С.* К вопросу о понятии и значении причинной связи в гражданском праве / Б. С. Антимонов // Труды науч. сес. Всесоюз. ин-та юрид. наук (1-6 июля 1946 г.). – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – С. 62 – 79.
17. *Антимонов Б. С.* Основания договорной ответственности социалистических организаций / Б. С. Антимонов. – М.: Госюриздат, 1962. – 175 с.
18. *Антонов С .В.* Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Антонов Сергій Володимирович; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 206 с.
19. *Антонов С. В.* Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.В. Антонов; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2006. – 20 с.
20. *Ануфриева Л. П.* Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории / Л. П. Ануфриева. – М.: Спарк, 2002. – 415 с.
21. *Архів Верховного суду України, 2009.* – Справа № 6-8825св09

22. *Аскназий С. И.* Вина и причинение в обязательствах по возмещению вреда / С. И. Аскназий // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 20. – С. 776 – 780.
23. *Балюк Г. І.* Цивільно-правова відповідальність за ядерну шкоду: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Г. І. Балюк, О. Ю. Кронда, О. В. Сушик ; за заг. ред. Г. І. Балюк; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, юрид. ф-т. – Чернівці: Кондратьєв А. В., 2012. – 143 с.
24. *Баранова Л. М., Сиротенко С. Є.* Гл. 14. Цивільно-правова відповідальність // Цивільне право України: підруч.: у 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.
25. *Басин Ю. Г.* Гражданско-правовая ответственность в хозяйственных правоотношениях / Ю. Г. Басин // Изв. АН Каз. ССР. Сер. обществ. наук. – 1984. – № 4. – С. 66 – 75.
26. *Басин Ю. Г.* Основания гражданско-правовой ответственности за хозяйственные правонарушения / Ю. Г. Басин // Изв. АН Каз. ССР. Сер. обществ. наук. – 1986. – № 1. – С. 87 – 90.
27. *Басін К. В.* Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / К. В. Басін // Правова держава: Щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2003. – Вип. 14. – С.108 – 114.
28. *Басін К. В.* Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Басін Кирило Володимирович; НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2006. – 214 с.
29. *Белякова А. М.* Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. Ответственность владельца источника повышенной опасности / А. М. Белякова. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1967. – 56 с.
30. *Белякова А. М.* Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда / А. М. Белякова. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1986. – 149 с.

31. Бірюков В. І. Відповідальність за шкоду, завдану малолітніми, неповнолітніми та недієздатними особами / В. І. Бірюков // Бюл. Мін-ва юстиції України. – 2012. – № 12. – С. 22 – 26.
32. Боброва Д. В. Деликтная ответственность и ее роль в охране прав граждан и социалистических организаций // Я. Н. Шевченко, А. А. Собчак, В. В. Луць, Д. В. Боброва, М. И. Штефан. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 142 – 193.
33. Боброва Д. В. Деликты в советском гражданском праве / Д. В. Боброва. – К., 1990. – 61 с.
34. Боброва Д. В. Зобов'язання із заподіяння шкоди / Д. В. Боброва // Цивільне право України : Підруч. : у 2 кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 2. – С. 505–566.
35. Боброва Д. В. Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда / Д. В. Боброва // ГК УССР: Науч.-практ. коммент. – К., 1981. – С. 489 – 520.
36. Боброва Д. В. Права граждан на возмещение вреда / Д. В. Боброва. – К., 1990. – 48 с. – (Сер. 11 «Гражданин и закон», № 12).
37. Большой юридический словарь / под. ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 858 с.
38. Брагинский М. И. Договорное право: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Изд-во «Статут», 1998. – 682 с.
39. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (Очерк теории) / С. Н. Братусь. – М.: Городец-издат, 2001. – 208 с.
40. Бурлака І. В. До питання про суб'єктів відповідальності за шкоду, завдану особами, які не досягли повноліття / І. В. Бурлака // Теорія і практика правознавства. – 2013. – Вип. 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_1_7.pdf

41. *Бурлака І. В.* Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І.В. Бурлака; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. – Х., 2015. – 21 с.
42. *Варкалло В.* Об ответственности по гражданскому праву / В. Варкалло. – М.: Прогресс, 1978. – 328 с.
43. *Варшавский К. М.* Обязательства, возникающие вследствие причинения другому вреда / К. М. Варшавский. – М.: Юриздат, 1929. – 228 с.
44. *Вердников В. Г.* Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда / В. Г. Вердников // Советское гражданское право: в 2 т. – М., 1975. – Т. 2. – 488 с.
45. *Вереша Р. В.* Поняття вини як елемент змісту кримінального права України / Р. В. Вереша; вступ. сл. М. І. Мельник. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.
46. *Верховець А. А.* Цивільно-правова відповідальність за порушення договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. А. Верховець; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2010. – 16 с.
47. *Вилкова Н. Г.* Договорное право в международном обороте / Н. Г. Вилкова. – М.: Статут, 2004. – 510 с.
48. *Вилкове Н. Г.* Договорне право у міжнародному обороті. – Книга 6. – 2006. – Режим доступу : <http://yport.inf.ua/chastnopravovaya-unifikatsiya-materialnyih.html>
49. *Відшкодування в позасудовому порядку шкоди, завданої державою або органами влади* / Д. Я. Український, І.О. Лавриненко, С. С. Коба, М. С. Демкова; відп. ред. Д. Я. Український; Центр політико-правових реформ. – К.: Конус-Ю, 2007. – 260 с.
50. *Водний кодекс України* // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
51. *Володарський В.* Цивільна відповідальність без вини та Конституція / В. Володарський // Юрид. журн. – 2002. – № 4. – С. 75–76.

52. *Глуценко І. В.* Відповідальність батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми / І. В. Глуценко // Унів. наук. зап. – 2005. – № 3. – С. 117 – 120.
53. *Гоббс Томас.* Избранные произведения / Томас Гоббс. – М.: Иностран. лит., 1965. – Т. 1. – 847 с.
54. *Голубинцев В. О.* Философия для технических вузов. Сер. «Высшее образование» / В. О. Голубинцев, А. А. Данцев, В. С. Любченко. – Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 2003. – 640 с.
55. *Господарський кодекс України* // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, 19, 20, 21, 22. – Ст. 144.
56. *Гражданское право: В 2 т.* / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – М.: Изд-во «БЕК», 2000. – Т. II, полутом 2. – 465 с.
57. *Гражданское право: учеб. для вузов* / Т. И. Илларионова, Б. Н. Гонгало, В. А. Плетнева; под. ред. Т. И. Илларионовой. – М.: НОРМА; ИНФРА-М, 1998. – Ч.1. – 464 с.
58. *Гражданское право: учеб. для юрид. ин-тов* / М. М. Агарков, С. Н. Братусь, Д. М. Генкин, В. И. Серебровский и др.; под ред. М. М. Агаркова, Д. М. Генкина. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. – Т. 1. – 419 с.
59. *Грибанов В. П.* Пределы осуществления и защиты гражданских прав // Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – М.: Статут, 2000. – 411 с.
60. *Гринько С. Д.* Непереборна сила як безумовна підстава звільнення від відповідальності в цивільному праві України / С. Д. Гринько // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2. – С. 185 – 189. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2007_2_26
61. *Гринько (Русу) С. Д.* Шкода і збитки як умови цивільно-правової відповідальності: порівняльно-правовий аналіз / С. Д. Гринько (Русу), С. В. Заверуха // Унів. наук. зап. – 2012. – №4. – С.101 – 109. – Режим доступу: www.univer.km.ua
62. *Грудницкая С. Н.* Хозяйственная правосубъектность государственных предприятий: проблемы теории и практики: монография / С. Н.

- Грудницкая; НАН Украины, Ин-т экономико-правовых исслед. – Донецк: Юго-Восток, 2011. – 248 с.
63. *Гусев Н. О.* О судебной практике по делам о возмещении вреда личности / Н. О. Гусев // Бюл. Верховного Суда. – 1959. – № 1. – С. 23 – 31.
 64. *Гутников О. В.* Недействительные сделки в гражданском праве: теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Статут, 2007. – 490 с.
 65. *Демінська А. А.* Принцип справедливості, добросовісності та розумності в цивільному праві / А. А. Демінська. – Режим доступу: http://www.100p.com.ua/vlada_zakonu/pryncyp_sprawedlywosti_w_ciw_prawi.html
 66. *Денисов А. И.* Общая теория правонарушения и ответственности / А. И. Денисов. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1983. – 142 с.
 67. *Дербакова Ю. А.* Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ю. А. Дербакова; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О., 2014. – 20 с.
 68. *Джавадов Х. А.* Цивільно-правова відповідальність за порушення земельного законодавства (на прикладі України, Азербайджану та Росії): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Хікмет Аловсат огли Джавадов; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 18 с.
 69. *Діковська І. А.* Правове регулювання повітряних перевезень за участю фактичного перевізника: моногр. / І. А. Діковська. – К.: К.І.С., 2010. – 200 с.
 70. *Дмитриева О. В.* Ответственность без вины в гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. В. Дмитриева; МВД России, С.-Петерб. юрид. ин-т. – СПб., 1996. – 21 с.
 71. *Дмитриева О.В.* Ответственность без вины в гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.03 / О.В. Дмитриева; Санкт-петербургский университет экономики и финансов. – СПб, 1996. – 188с.

72. *Дмитриева О. В.* Ответственность без вины в гражданском праве: учеб. пособие / О.В. Дмитриева. – Воронеж: Изд-во ВВШ МВД РФ, 1997. – 136 с.
73. *Егоров С. Н.* Аксиоматические основы теории права / С. Н. Егоров. – СПб.: Изд-во «Лексикон», 2001. – 272 с.
74. *Егоров С. Н.* Понятие источника повышенной опасности / С.Н. Егоров // Советская юстиция. – 1980. – № 11. – С. 12 – 13.
75. *Егорова М. А.* Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора / М. А. Егорова. – М.: Статут, 2008. – 508 с.
76. *Євко В. Ю.* Деякі особливості відповідальності за шкоду, заподіяну здоров'ю осіб, які не досягли повноліття / В. Ю. Євко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2013. – № 11. – С. 159 –167.
77. *Єгоричева О. Ю.* Цивільно-правова відповідальність за продаж споживачам товарів неналежної якості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. Ю. Єгоричева ; Нац. акад. правових наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. – К., 2014. – 20 с.
78. *Єсімов С. С.* Окремі аспекти відповідальності експедитора в контексті цивільно-правової природи транспортно-експедиційної діяльності / С. С. Єсімов, Х. А.Висоцька // Митна справа. – 2013. – № 6. – Ч.2, кн.1. – С.269 –275.
79. *Заверуха С. В.* Цивільно-правова відповідальність за договором купівлі-продажу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Заверуха; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. – К., 2015. – 20 с.
80. *Загородній С. А.* Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності / С. А. Загородній // Право і Безпека. – 2011. – № 1. – С. 226 – 230.
81. *Заїка Р. Ю.* Юридична природа цивільно-правової відповідальності без вини / Р. Ю. Заїка // Юрид. наука. – 2014. – № 5. – С. 7 – 14.

82. *Зеркалов Д. В.* Безпека комерційної діяльності: у 3 кн.: довід. / Укр. акад. наук. – К.: Основа, 2005. – Кн. 1: Правова основа. – 2005. – 472 с.; Кн. 2: Захист. – 2006. – 800 с.
83. *Зобов'язальне право: теорія і практика* / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 912 с.
84. *Иеринг Р.* Дух римского права на различных ступенях его развития. – Ч. 1. / Р. Иеринг. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Ко, 1875. – 321 с.
85. *Иоффе О. С.* Обязательства по возмещению вреда. – Л.; Изд-во ЛГУ, 1951. – 105 с.
86. *Иоффе О. С.* Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с.
87. *Иоффе О. С.* Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1955. – 308 с.
88. *Иоффе О. С.* Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе // Избр. труды: в 4 т. – Т.1. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – СПб. : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2003. – 572 с.
89. *Иоффе О. С.* Развитие цивилистической мысли в СССР // Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О. С. Иоффе. – М.: Статут, 2000. – 776 с.
90. *Иоффе О. С.* Советское гражданское право (курс лекций). Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах / О. С. Иоффе. – Л.: Ленингр. гос. ун-т, 1958. – 512 с.
91. *Івчук Ю. Ю.* Деякі питання, пов'язані з матеріальною відповідальністю роботодавця у зв'язку з відшкодуванням шкоди, заподіяної працівникові ушкодженням здоров'я / Ю. Ю. Івчук // Актуальні проблеми права : теорія і практика. – 2012. – № 25. – С. 68–75. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/app_2012_25_8.pdf

92. *Кагадій М. І.* Цивільно-правове забезпечення відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами: навч. посіб. / М. І. Кагадій, О. М. Капля, О. О. Лов'як; МВС України, Акад. управл. – К.: СПД Моляр С. В., 2010. – 206 с.
93. *Калмыков Ю. Х.* Об элементах состава гражданского правонарушения / Ю. Х. Калмыков // Избранное: труды, статьи, выступления / предисл. В. Ф. Яковлева; сост.: О. М. Козырь, О. Ю. Шиловост; Исследоват. центр частного права. – М.: Статут, 1998. – С. 11 – 22.
94. *Канзафарова І. С.* Вина як умова деліктної відповідальності в країнах континентальної правової сім'ї / І. С. Канзафарова // Держава і право: Зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. Вип. 29. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 372 – 376.
95. *Канзафарова І. С.* До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини / І. С. Канзафарова // Вісн. Хмельн. ін-ту регіон. упр. та права. – 2003. – № 3 – 4 (7 – 8). – С. 89 – 92.
96. *Канзафарова І. С.* Наука цивільного права в системі правознавства / І. С. Канзафарова // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 2004. – № 4. – С. 74 – 77.
97. *Канзафарова І. С.* Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання / І. С. Канзафарова // Цивільний кодекс України: Наук.-практ. комент.: у 2 ч. – К.: Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 2. – С. 80 – 81.
98. *Канзафарова І. С.* Теорія цивільно-правової відповідальності // І. С. Канзафарова; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – О.: Астропринт, 2006. – 261 с.
99. *Квітченко Я. О.* Напрямки вирішення проблем цивільно-правової відповідальності / Я. О. Квітченко // Європ. перспективи. – 2013. – № 13. – С. 166 – 170.
100. *Кирилюк О. Ю.* Договори, що укладаються з використанням електронних засобів зв'язку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. Ю. Кирилюк; Київ. Нац. ун-т. ім Тараса Шевченка. – К., 2015. – 20 с.

101. *Ківалова Т. С.* Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Т. С. Ківалова; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 40 с.
102. *Класифікатор* надзвичайних ситуацій від 01.01.2011. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ST001982.html
103. *Клименко О. М.* Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. М. Клименко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 22 с.
104. *Клименко О. М.* Співвідношення публічного та приватного інтересів у аспекті примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю (конституційно-правовий аналіз) : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Клименко Оксана Михайлівна; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2012. – 473 с.
105. *Клименко О. М.* Співвідношення публічного та приватного інтересів у аспекті примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю (конституційно-правовий аналіз): моногр. / О. М. Клименко. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2011. – 423 с.
106. *Коваленко І. А.* Цивільно-правова відповідальність осіб з вадами волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / І. А. Коваленко; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2014. – 19 с.
107. *Коваль В. М.* Проблеми застосування норм матеріального права в господарському судочинстві: моногр. / В. М. Коваль. – О.: Юрид. літ-ра, 2011. – 528 с.
108. *Кодекс торговельного мореплавства України* // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47, 48, 49, 50, 51, 52. – Ст. 349.
109. *Кодекс цивільного захисту України* // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 34 – 35. – Ст. 458.
110. *Козлова Н. В.* Правосуб'єктность юридического лица: учеб. / Н. В. Козлова. – М.: Статут, 2005. – 220 с.

111. *Кокот К.* Форс-мажорне застереження у зовнішньоекономічному контракті: проблеми формулювання / К. Кокот. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=870>
112. *Конституція України* // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
113. *Коняев Н. И.* Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда источником повышенной опасности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н. И. Коняев. – М., 1966. – 16 с.
114. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов; предисл. И. Ю. Козлихина. – СПб.: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2003. – 430 с.
115. *Кофман В. И.* Граница юридически значимого причинения / В. И. Кофман // Изв. высш. учеб. заведений. Правоведение. – Л., 1960. – № 3. – С. 45 – 58.
116. *Кофман В. И.* Основные вопросы причинной связи в свете общей проблемы гражданской ответственности / В. И. Кофман // Вестн. Ленингр. гос. ун-та. – 1950. – № 10. – С. 111 – 125.
117. *Кофман В. И.* Причинная связь как основание ответственности по советскому гражданскому праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Всесоюз. ин-т юрид. наук. – М., 1961. – 21 с.
118. *Кофман В. И.* Соотношение вины и противоправности в гражданском праве / В. И. Кофман // Изв. высш. учеб. заведений. Правоведение. – Л., 1957. – № 1. – С. 65 – 76.
119. *Кочкодан І. В.* Система заходів цивільно-правової відповідальності / І. В. Кочкодан // Ученые зап. Тавр. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Юрид. науки». – Т. 26. – 2013. – N 2-1, ч. 1. – С. 274 – 281. Режим доступу: http://sn-jurid.crimea.edu/arhiv/2013/26_2_p1_law/035_koc.pdf
120. *Кравець І. М.* Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень: моногр. / І. М. Кравець. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 237 с.

121. *Красавчиков О. А.* Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности / О. А. Красавчиков. – М.: Юрид. лит., 1966. – 200 с.
122. *Красавчиков О. А.* Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков // Пробл. гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. Свердлов. юрид. ин-т. Сб. ученых трудов. – Свердловск, 1973. – С. 5 – 16.
123. *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1972. – 352 с.
124. *Кузьміна М. М.* Господарсько-правові засоби забезпечення якості продукції: моногр. / М. М. Кузьміна; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: ФІНН, 2010. – 184.
125. *Кулагин М. И.* Избранные труды / М. И. Кулагин. – М.: Статут, 1997. – 330 с. – (Сер. «Классика российской цивилистики»).
126. *Кульков М. А.* Конфликты производителей и потребителей: как избегать, как разрешать: пособие для продавцов, изготовителей и импортеров / М. А. Кульков, Р. М. Курмаев, Ю. В. Лаврова. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 277 с.
127. *Лейст О. Э.* Санкции и ответственность по советскому праву: (Теорет. пробл.) / О. Э. Лейст. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1981. – 239 с.
128. *Либанова С.Э.* Особенности возмещения убытков в различных отраслях права: проблемы теории и практики: учеб. пособие / С.Э. Либанова; Федер. агентство по образованию, Курган. гос. ун-т. – Курган: Изд-во Курган. гос. ун-та, 2008. – 188 с.
129. *Либба И. П.* Ответственность железных дорог за целостность груза и срочность доставки / И. П. Либба. – М.: НКПС «Транспечать», 1924. – 154 с.
130. *Логвінова М. В.* Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми: дис. ... канд. юрид. наук:

- 12.00.03 / Логвінова Марія Володимирівна ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 194 с.
131. *Логвінова М. В.* Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / М.В. Логвінова; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2006. – 20 с.
132. *Лукьянцев А. А.* Ответственность при осуществлении предпринимательской деятельности в гражданском законодательстве России: теория и судебная практика: автореф. дис.. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / А. А. Лукьянцев; Северо-Кавказская академия государственной службы. – Ростов н/Д, 2006. – 37 с.
133. *Луць В. В.* Основные проблемы своевременного заключения и исполнения хозяйственных договоров : дис. ... д-ра юрид. наук / В. В. Луць. – Львов : Б. и., 1975. – 369+25 с.
134. *Луць В. В.* Роль хозяйственного договора в укреплении исполнительской дисциплины // Я. Н. Шевченко, А. А. Собчак, В. В. Луць и др. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 100 – 141.
135. *Малеин Н. С.* Вина – необходимое условие имущественной ответственности / Н. С. Малеин // Советское государство и право. – 1971. – № 2. – С. 28 – 35.
136. *Малеин Н. С.* Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях / Н. С. Малеин; отв. ред. В. В. Лаптев. – М.: Наука, 1968. – 207 с.
137. *Матвеев Г. К.* Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К.: Изд-во Киев. гос. ун-та, 1955. – 306 с.
138. *Матвеев Г. К.* О гражданском противоправном действии / Г. К. Матвеев // Советское государство и право. – 1955. – № 3. – С. 73 – 79.
139. *Матвеев Г. К.* Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. – М.: Юрид. лит., 1970. – 312 с.

140. *Матвеев Г. К.* Основания юридической ответственности / Г. К. Матвеев // Советское государство и право. – 1971. – № 10. – С. 30.
141. *Матвеев Г. К.* Психологический аспект вины советских юридических лиц / Г. К. Матвеев // Советское государство и право. – 1978. – № 8. – С. 39 – 47.
142. *Механізм охорони та захисту майнових прав в Україні та ЄС: зб. матеріалів круглого столу: [провед. в рамках наук.-практ. конф. «Загальні тенденції та особливості реалізації, охорони і захисту приватних прав в Україні та світі»]:* / Акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва; [редкол.: О. Д. Купчан та ін.]. – К.: НДІ приват. права і підприємництва АПрН України, 2008. – 207 с.
143. *Мироненко В. П.* Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. П. Мироненко. – К., 2001. – 19 с.
144. *Михайленко О. В.* Имущественная ответственность за вред, причиненный осуществлением публичной власти: теоретические аспекты и проблемы ее реализации на практике / О. В. Михайленко. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 342 с.
145. *Михайлов С. В.* Цивільно-правова відповідальність у сфері надання медичних послуг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Михайлов Сергій Васильович; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 17 с.
146. *Міщук В. В.* Делікт як підстава цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки / В. В. Міщук // Унів. наук. зап. – 2013. – № 3. – С. 146 – 151. – Режим доступу: www.univer.km.ua
147. *Міщук В. В.* Правові аспекти відповідальності держави за транскордонну ядерну шкоду / В. В. Міщук // Унів. наук. зап. – 2009. – № 4. – С.58 – 63. – Режим доступу: www.univer.km.ua
148. *Муромцев С.* Гражданское право Древнего Рима: лекции / С. Муромцев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1883. – 697 с.

149. *Мусієнко В. В.* Цивільно-правові аспекти договору оренди державного та комунального майна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. В. Мусієнко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2003. – 20 с.
150. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України* // Апелляція – правовий портал. – Режим доступу: <http://apelyasia.org.ua/node/4697>
151. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т.* – 2-ге вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т.ІІ. – С. 900.
152. *Недбайло П. Е.* Система юридических гарантий применения правовых норм / П. Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44 – 53.
153. *Немцева А. О.* Ответственность государства за вред, причиненный судебными и правоохранительными органами / А. А. Немцева // Междунар. науч.-практ. правовой журн. «Закон и жизнь». – Кишинев, 2014. – № 11/2. – С. 88 – 91.
154. *Немцева А. О.* Відповідальність без вини в контексті відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки / А. О. Немцева // Бюл. М-ва юстиції України. – 2014. – № 3 – С.109 – 114.
155. *Немцева А. О.* Відповідальність без вини за шкоду, завдану фізичною особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними / А. О. Немцева // Проблемні питання стану дотримання захисту прав людини в Україні: зб. матеріалів IV Всеукр. наук.- практ. конф.: ч. 1 (Київ, 5 груд. 2013 р.). – К: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – С.213 – 214.
156. *Немцева А. О.* Відповідальність держави за шкоду заподіяну її органами / А. О. Немцева // Конституційна реформа в Україні: загальнонаціональний проект єднання: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 25 черв. 2014 р.). – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2014. – С. 232 – 236.
157. *Немцева А. О.* Значення суб'єктивного елементу при відшкодуванні шкоди / А. О. Немцева // Бюл. М-ва юстиції України. – 2013. – № 7 – С.71 – 75.

158. *Нємцева А. О.* Зобов'язання відшкодування шкоди завданої внаслідок дорожньо-транспортних пригод / А. О. Нємцева // Сучасні тенденції удосконалення правоохоронної діяльності: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 лип. 2012 р.). – Київ. нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка, 2012. – С. 9 – 11.
159. *Нємцева А. О.* Непереборна сила, як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності без вини / А. О. Нємцева // Правові реформи в Україні: проблеми та перспективи: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-теорет. конф.: ч.2 (Київ, 16 жовт. 2013р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – С.195 – 196.
160. *Нємцева А. О.* Підстави запровадження безвинної відповідальності підприємців в цивільному праві України / А. О. Нємцева // Актуальні проблеми розвитку правової системи України: зб. матеріалів круглого столу (Київ, 26 берез. 2014р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С.113 – 115.
161. *Нємцева А. О.* Підстави звільнення від безвинної відповідальності в цивільному праві / А. О. Нємцева // Бюл. М-ва юстиції України. – 2014. – № 1. – С.78 – 85.
162. *Нємцева А. О.* Поняття безвинної відповідальності в цивільному праві / А. О. Нємцева // Правові реформи в Україні: матеріали III Всеукр. наук.-теорет. конф.: ч.1 (Київ, 6 жовт. 2011р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2011. – С.188 – 189.
163. *Нємцева А. О.* Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві / А. О. Нємцева // Наук. зап. Ін-ту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 4. – С. 27 – 32.
164. *Нємцева А. О.* Теорії безвинної відповідальності в цивільному праві / А. О. Нємцева // Правовий захист людини та громадянина в Україні: матеріали Всеукр. наук.- теорет. конф. (Київ, 24 листоп. 2011р.). – К: Нац. акад. внутр. справ, 2011. – С.182 – 184.

165. *Нємцева А. О.* Цивільно-правова відповідальність підприємців – володільців джерел підвищеної небезпеки: суб'єктивний аспект / А. О. Нємцева // Бюл. М-ва юстиції України. – 2013. – № 4. – С.31 – 36.
166. *Нємцева А. О.* Щодо питання відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої у стані крайньої необхідності / А. О. Нємцева // Реформи законодавства в умовах євроінтеграції: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-теорет. конф.: ч. 1 (Київ, 30 жовт. 2014 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 210 – 211.
167. *Нємцева А. О.* Щодо питання відшкодування юридичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою / А. О. Нємцева // Особливості та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні: зб. матеріалів підсумкової наук.-теорет. конф. (Київ, 15 квіт. 2014 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С.154 – 156.
168. *Нємцева А. О.* Щодо поняття безвинної відповідальності в цивільному праві України / А. О. Нємцева // Бюл. М-ва юстиції України. – 2012. – № 7. – С.116 – 121.
169. *Никифорак В. М.* Страхування цивільної відповідальності та якість продукції / В. М. Никифорак // Наук. вісн. Чернів. ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 131: Правознавство. – Чернівці: Рута. – 2002. – С.55 – 57.
170. *Никольский Б. В.* Система и текст XII таблиц (исследование по истории римского права) / Б. В. Никольский. – Спб., 1899. – 293 с.
171. *Ніжинська І. С.* Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України: дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00.03 / Ніжинська Ірина Сергіївна; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 206 с.
172. *Ніжинський С. С.* Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану внаслідок корупційних діянь: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С. С. Ніжинський; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. – К., 2014. – 16 с.

173. *Новицкий И. Б.* Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. – М.: Госюриздат, 1950. – 416 с.
174. *Образцов П. И.* Методы и методология психолого-педагогического исследования / П. И. Образцов. – СПб.: Питер, 2004. – 268 с.
175. *Ойгензихт В. А.* Проблема риска в гражданском праве (часть общая) / В. А. Ойгензихт. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 224 с.
176. *Отрадна О. О.* Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. / О. О. Отрадна. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 240 с.
177. *Паліюк В. П.* Правове регулювання відшкодування моральної (немайнової) шкоди: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. П. Паліюк; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 18 с.
178. *Паришкура В. В.* Проблемні аспекти цивільно-правової відповідальності без вини / В. В. Паришкура // Вісн. Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2. – С. 66 – 74.
179. *Пендяга Г. Л.* Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03/ Пендяга Ганна Леонідівна. – К., 2008. – 211 с.
180. *Пендяга Г. Л.* Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Г. Л. Пендяга; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 15 с.
181. *Пендяга Г.* Обґрунтування в юридичній літературі відповідальності незалежно від вини за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки / Г. Пендяга // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 4. – С. 22–24.
182. *Письменна О. П.* Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг): моногр. / О. П. Письменна. – Вінниця: Вінниц. газ., 2009. – 160 с.
183. *Підопригора О. А.* Римське право / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

184. *План дій: «Україна – Європейський Союз».* – Європейська політика сусідства. – План // Міжнар. док. від 12.02.2005 № 994-693.
185. *Плачков Д. Ф.* Відшкодування шкоди фізичній особі, що потерпіла від злочину, за цивільним законодавством: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д. Ф. Плачков; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 181 с.
186. *Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций / Боброва Д. В., Луць В.В., Собчак А. А.* и др.; отв. ред.: А. А. Собчак, Я. Н. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1988. – 262 с.
187. *Положення про порядок і умови проведення обов'язкового страхування цивільної [...] / Верховний Суд; Ухвала, Витяг п. 12 від 21.04.2004.* – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0139700-04>
188. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги : в 2 т. / Карл Поппер; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К.: Основи, 1994. – Т. 1: У полоні Платонових чарів. – 444 с.
189. *Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27.03.1992 № 6 // Вісн. Верховного Суду України.* – 2004. – № 1. – С. 17 – 25.
190. *Постановление Пленума Верховного Суда СССР «О судебной практике по искам о возмещении вреда» от 23.10.63 // Сборник Постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924 – 1963.* – М., 1964. – С. 447.
191. *Примак В. Д.* Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Примак Володимир Дмитрович; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2005. – 209 с.
192. *Примак В. Д.* Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В.Д. Примак; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2005. – 16 с.
193. *Примак В. Д.* Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: моногр. / В. Д. Примак. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 432 с.

194. *Примак В.* Ознаки непереборної сили у відносинах цивільно-правової відповідальності / В. Примак // Юрид. Україна.— 2008. — № 6. — С. 60.
195. *Принципы* международных коммерческих договоров (принципы УНИДРУА (UNIDROIT) від 01.01.94 №995-920 — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_920
196. *Присяжнюк В. П.* Цивільно-правова відповідальність за збиток та шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Присяжнюк Валерій Павлович; НДІ приват. права і підприємництва Нац. акад. правових наук України. — К., 2011. — 223 с.
197. *Присяжнюк В. П.* Цивільно-правова відповідальність за збиток і шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. П. Присяжнюк; НДІ приват. права і підприємництва Нац. акад. правових наук України. — К., 2011. — 18 с.
198. *Проблемы* общей теории права и государства: учеб. для вузов. Под общ. ред. чл.-кор. РАН В. С. Нерсисянца. — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1999. — 832 с.
199. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 14 травня 1992 року № 2343-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 31, ст.440.
200. *Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини* : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 30. — Ст. 260.
201. *Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку* : Закон України від 08.02.1995 № 39/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 12. — Ст.81.
202. *Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції*: Закон України від 19.05.2011 № 3390-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 47. — Ст. 531.

203. *Про відповідальність операторів ядерних суден* : Міжнародна конвенція від 25.05.1962. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_241
204. *Про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядерної енергії* : Паризька Конвенція від 29.07.1960. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_006
205. *Про внесення змін та доповнень до нормативно-правових актів* : Наказ Міністерства транспорту України від 28.05.2002 № 334. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0565-02>
206. *Про внесення змін та доповнень до роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 01.03.94 №02-5/215 «Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди»* / В ред. Рекомендацій Президії Вищого господарського суду від 29.12.2007 № 04-5/239. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va239600-07>
207. *Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки* // Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ: Постанова від 01.03.2013 №4. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13>
208. *Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди* // Вищий арбітражний суд; Роз'яснення від 01.04.94 № 02-5/215 в ред. Рекомендацій Президії Вищого господарського суду № 04-5/239 від 29.12.2007. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/rada/show/v-662600-14>
209. *Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про залізничні перевезення (за матеріалами справ, розглянутих у касаційному порядку Вищим господарським судом України): оглядовий лист Вищого господарського суду України від 21.05.2014 № 01-06/662/2014.* – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v-662600-14>

210. *Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів* : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 11.04.80. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003
211. *Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування*: Закон України від 13.01.2005 №2342-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6. – Ст.147
212. *Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності*: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 46,47. – Ст. 403.
213. *Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням*: Закон України від 18.01.2001 № 2240-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 14. – Ст.71.
214. *Про загальну безпечність нехарчової продукції* : Закон України від 02.12.2010 № 2736-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 22. – Ст. 145.
215. *Про залізничний транспорт* : Закон України від 04.06.1996 № 273/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 40. – Ст. 183.
216. *Про заставу*: Закон України від 02.10.1992 № 2654-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 642.
217. *Про затвердження окремих розділів Правил перевезення вантажів*: Наказ Міністерства транспорту України від 21.11.2000 № 644. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0861-00>
218. *Про затвердження переліку видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку*: Постанова КМУ від 28.08.2013 № 808. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/808-2013-%D0%BF>

219. *Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки* : Постанова КМУ від 26.10.2011 №1107. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1107-2011-%D0%BF>
220. *Про затвердження розмірів страхових платежів за договорами міжнародного обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів*: Постанова КМУ від 06. 01. 2005 № 5. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5-2005-%D0%BF>
221. *Про захист прав людини і основоположних свобод*: Конвенція від 17.07.1997.– Режим доступу:http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/995_004
222. *Про захист прав споживачів*: Закон України від 12.05.91 № 1023-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.
223. *Про міжнародне приватне право*: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 47. – Ст. 531.
224. *Про ідентифікацію та декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки* : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07. 2002 № 956. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/956-2002-%D0%BF>
225. *Про міжнародне приватне право*: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 32. – Ст.422.
226. *Про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами (укр/рос)* : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 29.03.72. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_126
227. *Про наближення законів, постанов та адміністративних положень держав-членів щодо відповідальності за неякісну продукцію* : Директива Ради 85/374/ЄЕС від 25.07.1985. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_348

228. *Про об'єкти підвищеної небезпеки*: Закон України від 18.01.2001 № 2245-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 15. – Ст.73.
229. *Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів*: Закон України від 01.07.2004 № 1961-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 1. – Ст.1.
230. *Про охорону навколишнього природного середовища* : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст.546.
231. *Про охорону праці* : Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 668.
232. *Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду*: Закон України від 01.12.1994 № 266/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.
233. *Про право міжнародних договорів*: Віденська конвенція // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1986. – № 17. – Ст. 343.
234. *Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів* : Постанова Пленуму ВСУ від 12.04.1996 № 5. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96>
235. *Про ратифікацію Конвенції про ядерну безпеку* : Закон України від 17.12.1997 № 736/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 16. – Ст.70.
236. *Про ратифікацію Протоколу про відповідальність і компенсацію за шкоду, заподіяну в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їхнього видалення*: Закон України від 22.10.2009 № 1672-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 4. – Ст.25.
237. *Про страхування*: Закон України від 07.03.1996 № 85/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 18. – Ст. 78.

238. *Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди*: Постанова Пленуму ВСУ від 31.03.1995 № 4. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>
239. *Про тваринний світ*: Закон України від 13.12.2001 № 2894-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 14. – Ст.97.
240. *Про транспорт*: Закон України від 10.11.1994 № 232/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 51. – Ст. 446.
241. *Про форс-мажорні обставини* : Лист державної податкової адміністрації України від 10.08.2004 № 15183/7/23-5317. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/fpart65/idx65869.htm>
242. *Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду* : Віденська конвенція від 21.05.1963. – Режим доступу. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_006/page
243. *Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення*: Закон України від 13.12.2001 № 2893-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 14. – Ст.96.
244. *Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань*: Закон України від 22 листопада 1996 року N 543/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, N 5, ст. 28.
245. *Протокол про відповідальність і компенсацію за шкоду, заподіяну в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їхнього видалення* / ООН; Протокол, Перелік, Міжнародний документ від 10.12.99. Укр., рос. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_793
246. *Пухта Г. Ф. История римского права* / Г. Ф. Пухта. – М., 1864. – 577 с.
247. *Рабинович Ф. Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия* / Ф. Л. Рабинович. – М.: Юрид. лит., 1975. – 168 с.
248. *Ременяк С. Я. Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.03 / С .Я. Ременяк; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2007. – 20 с.

249. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України конституційності окремих положень ст. 32 Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік» та ст. 25 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» (справа про відшкодування шкоди державою) / Конституційний Суд; Рішення від 03.10.2001 № 12-рп/2001. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-01>*
250. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про введення мораторію на примусову реалізацію майна" (справа про мораторій на примусову реалізацію майна) від 10. 06. 2003 N 11-рп/2003. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03>*
251. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства "Всеукраїнський Акціонерний Банк" щодо офіційного тлумачення положень п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, ч.1, 3 ст. 2, ч. 1 ст. 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30. 05. 2001 // Справа N 1-22/2001 N 7-рп/2001. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01>*
252. *Розенберг М. Г. Контракт международной купли-продажи: Современная практика заключения, разрешение споров / М. Г. Розенберг; Междунар. центр финансово-экон. развития. – М., 1996. – 656 с.*
253. *Ролз Джон. Теория справедливости / Джон Ролз; пер. с англ. и науч. ред. В.В. Целищева. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 535 с.*
254. *Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М.: Юрид. лит., 1963. – 263 с.*
255. *Свердлык Г.А. Защита и самозащита гражданских прав: учеб. пособие / Г. А. Свердлык, Э. Л. Страунинг. – М.: Лекс-Книга, 2002. – 208 с.*

256. *Сенін Ю. Л.* Відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю працівника / Ю. Л. Сенін // Вісн. Верховного Суду України. – 2011. – № 11. – С. 33 – 40. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vvsu_2011_11_8.pdf
257. *Серебровский В. И.* Обязательства, возникающие из причинения вреда / В.И. Серебровский // Советское гражданское право /под ред. С. Н. Братуся. – М.: Госюриздат, 1950. – 621 с.
258. *Симолин А. А.* Возмездность, безвозмездность, смешанные договоры и иные теоретические проблемы гражданского права / А. А. Симолин. – М.: Статут, 2005. – 636 с.
259. *Синявская М. С.* Нарушение договора и его последствия: сравнительно-правовой анализ / М. С. Синявская // Актуальные проблемы гражданского права: Сб. ст. Вып. 9 / под ред. О. Ю. Шиловхоста. – М.: Норма, 2005. – С. 407 – 459.
260. *Сімейний кодекс України* // Відомості Верховної Ради України. –2002. – № 21,22. – Ст.135.
261. *Соботник Р. В.* Договір страхування цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Р. В. Соботник ; Нац. акад. правових наук, наук.-досл. Ін-т приват. права та підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака. – К.,2015. – 20 с.
262. *Собчак А.* Понятие источника повышенной опасности / А. Собчак, В. Смирнов // Советская юстиция. – 1988. – № 18. – С. 22 – 23.
263. *Собчак А. А.* Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда действием источника повышенной опасности: дис. ... канд. юрид. наук / Собчак Анатолий Александрович. – М., 1964.
264. *Справа № 6-8825св09* // Архів Верховного суду України, 2009.
265. *Справа №22-2866-2002* // Архів Верховного Суду України, 2002.
266. *Статут залізниць України.* – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/457-98-%D0%BF>
267. *Строгович М. С.* Сущность юридической ответственности / М. С. Строгович // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 72 – 78.

268. *Сурилов А. В.* Теория государства и права: учеб. пособие / А. В.Сурилов. – Киев; Одесса: Вища шк., 1989. – 439 с.
269. *Тарасенко Л. В.* Цивільно-правова відповідальність за порушення грошових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л. В. Тарасенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 20 с.
270. *Тарасенко Л. В.* Цивільно-правова відповідальність за порушення грошових зобов'язань: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Тарасенко Лідія Валентинівна ; Ін-т держави і права ім. В. М.Корецького НАН України. – К., 2006. – 212 с.
271. *Тархов В. А.* Ответственность по советскому гражданскому праву / В. А. Тархов. – Саратов, 1973. – 455 с.
272. *Теория государства и права: Курс лекций* / М. И. Байтин, Ф. А. Григорьев, И. М. Зайцев и др.; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672с.
273. *Теорія держави і права: Академічний курс: підруч.* / Зайчук О. В. та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.
274. *Терещенко Н. В.* Особливості відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Терещенко Наталья Володимирівна; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003 – 163 с.
275. *Тімуш І. С.* Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх після набуття ними повної цивільної дієздатності та батьків, позбавлених батьківських прав / І. С. Тімуш, І. А. Коваленко // Юрид. наука. – 2014. – № 9. – С. 29 – 34. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/jnn_2014_9_6.pdf
276. *Ткач І. В.* Держава Україна як суб'єкт недоговірних зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / І. В. Ткач; НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України. – К., 2014. – 20 с.

277. *Ткачук А. Л.* Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. Л. Ткачук; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 22 с.
278. *Трубаков Є. О.* Неукладені цивільно-правові договори: поняття, правова природа, правові наслідки: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03 / Трубаков Євген Олександрович; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2015. – 20 с.
279. *Туманов В. А.* Понятие «непреодолимой силы» в советском гражданском праве / В. А. Туманов // *Вопр. советского гражданского права: сб. статей.* – М.: Госюриздат, 1955. – С. 94 –116.
280. *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.* – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011
281. *Файєр О. А.* Поняття професійної відповідальності та підстави її виникнення / О. А. Файєр // *Форум права.* – 2009. – № 3. – С. 627 – 633. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09foapiv.pdf>
282. *Федорченко Н. В.* Зобов'язання з надання послуг у цивільному праві України: теоретико-правові засади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Н. В. Федорченко; Нац. акад. правових наук України, наук.-досл. Ін-т приват. права та підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака. – К., 2015. – 36 с.
283. *Федорчук Д. Е.* Забезпечення виконання зобов'язань: навч. посібник / Д. Е. Федорчук. – Донецьк: Вебер, Донец. філія, 2007. – 217 с.
284. *Философия науки: учеб. пособие для вузов / Под ред. С .А. Лебедева.* – М.: Акад. проект: Трикта, 2004. – 736 с.
285. *Флейшиц Е. А.* Общие начала ответственности по основам гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик / Е. А. Флейшиц // *Советское государство и право.* – 1962. – № 3. – С.34 – 43.

286. *Флейшиц Е. А.* Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения / Е. А. Флейшиц. – М.: Госюриздат, 1951. – 239 с.
287. *Флейшиц Е.А.* Основные вопросы гражданской ответственности за повреждение здоровья / Е. А. Флейшиц // Ученые зап. ВИЮН. – 1955. – Вып. 1. – С. 3 – 99.
288. *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М.: Юрид. лит., 1974. – 340 с.
289. *Харитонов Є. О.* Відповідальність у цивільному праві // Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саниахметова. – К.: Істина, 2005. – 776 с.
290. *Харитонов Е. О.* Гражданское право: учеб. пособие / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. – К.: А.С.К, 2001. – 829 с.
291. *Хуторян Н. М.* Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: моногр. / Н. М. Хуторян. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 264 с.
292. *Цвайгерт К., Кетц Х.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: Междунар. правоотношения. – 1998. – Т. 2. Договор. Неосновательное обогащение. Деликт. – 512 с.
293. *Церковна О. В.* Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Церковна Олена Володимирівна; Одес. держ. ун-т внутр. справ. – О., 2008. – 200 с.
294. *Цивільна справа №22-2866-2002* // Архів Верховного Суду України.
295. *Цивільне право. Практикум: навч. посіб.* / Д. В. Боброва та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик, Н. С. Кузнєцова, О. В. Дзера. – К.: Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. – 621 с.
296. *Цивільне право України : підруч.: у 3 кн.* – Кн. 1 / Харитонов Є. О., Стефанчук Р. О., Дрішлюк А. І. та ін.; за ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. – О.: Юрид. л-ра, 2005. – 528 с.

297. *Цивільне право України: Академічний курс: підруч.: у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2006. – Т. 1: Загальна частина. – 696 с.*
298. *Цивільне право України: в 2 т. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн.1. – 736 с.*
299. *Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 356.*
300. *Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40, 41, 42. – Ст. 492.*
301. *Чорна Ж. Л. Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми / Ж. Л. Чорна // Вісн. Хмельн. ін.-ту регіон. упр. та права. – 2003. – № 3 – 4. – С. 98 – 103. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2003_3-4_20.pdf*
302. *Шевченко Я. Н. Понятие и механизм гражданско-правовой ответственности / Я. Н. Шевченко // Шевченко Я. Н., Собчак А. А., Луць В. В. и и др. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 6 – 12.*
303. *Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я. Н. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1976. – 189 с.*
304. *Шемшур О. В. Поняття та правова природа ризику у приватному праві / О. В. Шемшур // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Юрид. науки; Вип. 94. – К., 2012. – С. 105 – 108.*
305. *Щенникова Л. В. Принципы гражданского права: достижения цивилистики и законодательный эффект / Л. В. Щенникова // Цивилист. зап.: Межвуз. сб. науч. трудов. – Вып. 2. – М., 2002. – С. 41 – 59.*
306. *Щербина В. С. Господарське право: Підруч. / В. С. Щербина. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 656 с.*

307. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1 (А – Г). – 1998. – 670 с.
308. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 2 (Д – Й). – 1999. – 744 с.
309. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 4 (Н – П). – 2002. – 720 с.
310. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 6 (Т – Я). – 2004. – 768 с.
311. Яблочков Т. М. Невозможность исполнения и сила договорного обязательства / Т. М. Яблочков // *Право и жизнь*. – 1926. – №4 – 5. – С. 15 – 27; № 6-7. – С. 14—19.
312. Яичков К. К. Система обязательств из причинения вреда в советском гражданском праве / К. К. Яичков // *Вопр. гражданского права* / Под ред. И. В. Новицкого. – М.: Изд-во МГУ, 1957. – С. 145 – 200.
313. Яновицька Г. Б. Відновлення майнових прав незаконно засуджених і реабілітованих громадян: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Галина Богданівна Яновицька; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 178 с.
314. Яновицька Г. Спеціальні умови відшкодування майнової шкоди заподіяної реабілітованим громадянам / Г. Яновицька. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=99&d=426>.
315. Ярошенко К. Б. Возмещение вреда, причиненного гражданам действиями должностных лиц / К. Б. Ярошенко // *Советское государство и право*. – 1982. – №8. – С. 135 – 142.
316. Ясечко С.В. Цивільно-правова відповідальність за порушення права на інформацію : моногр. / С. В. Ясечко. – Х. : НикаНова, 2013. – 249 с.
317. Benabet A. Droit civil. Les obligations: 8 éd /A. Benabet. – P., 2001. – P. 263.

318. *Bradgate R.* Commercial law: 3rd ed. / R. Bradgate. – Oxford: Oxford univ. press, 2005. – LXI, 937 p.
319. *Bradgate R.* Commercial Law. Second edition / R. Bradgate. – Dublin; Edinburgh: Butterworths, 1995. – 903 p.
320. *Calabresi Guido.* Some Thoughts on Risk Distribution and the Law of Torts, 70 Yale L. J. 499. – 1961.
321. *Ehrenzweig A.* Negligence without Fault. – Режим доступа: <http://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2895&context=californialawreview>
322. *Hillman R.* The Importance of Fault in Contract Law. – Режим доступа: http://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1114&context=clsops_papers
323. *Lahe J.* Fault in the Three-stage Structure of the General Elements of Tort // *Juridica International.* – 2007. – № 1. – P. 152 – 160.
324. *Lahe J.* Forms of Liability in the Law of Delict: Fault-Based Liability and Liability without Fault // *Juridica International.* – 2005. – № 1. – P. 60 – 70.
325. *Lahe J.* Subjective Fault as a Basis of Delictual Liability // *Juridica International.* – 2001. – № 1. – P. 125 – 132.
326. *Lahe J.* The Concept of General Duties of Care in the Law of Delict *Juridica International.* – 2004. – № 1. – P. 108 – 115.
327. *Lahe J.* The Importance of Distinguishing between Forms of Fault in the Law of Delict // *Juridica International.* – 2009. – № 1. – P. 94 – 102.
328. *Lahe J.* Meaning of Fault with regard to Liability for Damage Caused by the Unlawful Action of Another Person // *Juridica International.* – 2006. – № 1. – P. 136 – 145.
329. *Lahe J.* Regulation of Strict Liability in the CFR and the Estonian Law of Obligations Act // *Juridica International.* – 2010. – № 1. – P. 167 – 175.